Поїзд точно за розкладом

АННІ-МАРІЇ ПРИСВЯЧУЮ

I

дучи ще внизу темним переходом, вони почули, як нагорі до перону прогуркотів поїзд і бадьорий голос з гучномовця м'яко оголосив: "Поїзд для відпускників з фронту, Париж — Перемишль через..."

Вони піднялися сходами на перон і зупинилися перед вагоном, з якого радісно вистрибували навантажені пакунками відпускники. Перон швидко порожнів, усе було, як завжди. Попід вікнами вагонів стояли дівчата, жінки, зрідка — мовчазний, похмурий батько... а голос з гучномовця нагадував, що слід поспішити. Поїзд ішов точно за розкладом.

— Чому ти не заходиш? — нерішуче спитав капелан солдата.

— Що? — здивувався солдат.— Боїшся, що я кинуся під поїзд?., що стану дезертиром... га? Чого тобі від мене треба?.. Боїшся, що я збожеволію?.. А чого б мені не збожеволіти! Я не хочу вмирати, не хочу — і край.— Він говорив усе це з незворушним спокоєм, слова зривалися з його уст, наче крижинки.— Годі! Я вже сідаю, місце завжди десь та знайдеться... ну, ну, не сердься, молись за мене.

Він узяв ранець, зайшов у якісь перші відчинені двері, опустив зсередини віконну шибу й вихилився з вікна, а в цей час над ним поплив протяжний голос, як згусток слизу: "Поїзд відходить..."

— Я не хочу вмирати! — закричав він.— Я не хочу вмирати, але найжахливіше те, що я помру... скоро!

Темна капеланова постать на холодному сірому пероні віддалялася й віддалялася... Віддалялась, аж поки й сам перон розтанув у ночі.

Часом слово, вимовлене, здавалось би, випадково, стає раптом схоже на закляття. Воно набирає ваги й незвичайної швидкості, випереджає того, хто його мовив, відчиняє десь у невідомій далині двері майбутнього, а тоді з разючою невідворотністю бумеранга повертається назад. Отак часом легковажна, бездумна балаканина, а найчастіше важке, болюче слово, сказане на прощання біля вагона поїзда, що вирушає назустріч смерті, свинцевою хвилею повертається до того, хто його сказав, і людина раптом розпізнає зловісну й водночас оглушливу силу долі. Раптове прозріння дається закоханим і солдатам, людям, приреченим на смерть, і тим, що сповнені космічної жадоби життя, і тоді людина, яка дістала цей дар,— собі на радість чи на горе,— раптом відчуває, як мимохіть сказане слово, повернувшись, проникає у неї щораз глибше і глибше.

Андреас навпомацки повільно пробирався всередину вагона, але тут слово "скоро" влучило в нього, наче куля: безболісно і майже непомітно пройшло крізь м'язи, тканини, клітини й нерви, аж поки нарешті за щось зачепилося й розірвалось, завдавши болючої кривавої рани... Життя... Біль...

"Скоро",— подумав він і відчув, як зблід. Але поводився при цьому звично, майже не усвідомлюючи цього. Запалив сірника, освітивши солдатів, які лежали, сиділи навпочіпки, спали над, під і на своїх пожитках. Запах застояного тютюнового диму змішався з запахом застояного поту й того особливого просякнутого пилом бруду, який чіпко тримається всіх солдатських скупчень. Перш ніж погаснути, сірник іще раз яскраво спалахнув, і в цьому останньому світлі він помітив попереду в проході невеличке вільне місце й почав туди обережно пробиратися. Ранець він затиснув під пахвою, шапку—в руці.

"Скоро",— подумав він, і страх озвався в ньому десь глибоко-глибоко. Страх і тверда впевненість, що так воно й буде.

"Ніколи більше,— подумав він,— ніколи більше не побачу цього вокзалу, ніколи вже не побачу обличчя друга, якого я кривдив до останньої миті... ніколи..."

"Скоро!" Діставшись до вільного місця, він обережно, щоб не побудити поснулих людей, поклав на підлогу ранець, сів на нього, спершись плечима на двері купе; потім спробував, наскільки можливо, зручніше вмостити ноги — ліву обережно простяг біля обличчя сплячого, а праву поклав навскоси на речі, що підпирали спину іншого. Позад нього хтось витер сірника, мовчки закурив у темряві. Обернувшись у той бік, Андреас бачив жаринку цигарки, й часом, коли незнайомий глибоко затягався, відблиск вогника вихоплював незнайоме солдатське обличчя, сіре й утомлене, з гіркими складками безнадії.

"Скоро",— думав він. Гуркотів поїзд, усе було як звичайно. Сморід. Бажання закурити, непогамовне бажання закурити. Тільки б не спати! Повз вікно пропливали похмурі обриси міста. Десь удалині по небу нишпорили прожектори, здавалося, бліді мертві пальці роздирають синю запону ночі... десь далеко били зенітки... А за вікном і далі пропливали темні, німі, похмурі будинки. Коли настане це "скоро"? Кров відринула від серця, знов прилинула до нього, життя творило свій кругообіг, але лульс вистукував тільки одне: "Скоро!" Тепер він не міг би вимовити фрази: "Я не хочу вмирати". Він боявся навіть вимовити її подумки. Як тільки пробував скласти речення, на думку спадало: "Я помру... Скоро!.."

Позад нього у відблиску цигарки виринуло ще одне сіре обличчя, і він почув приглушене, стомлене бурмотіння. Незнайомі розмовляли між собою.

— Дрезден,— сказав один голос.

— Дортмунд,— відповів другий.

Бурмотіння не вгавало й ставало жвавішим. Та хтось лайнувся, і бурмотіння знову стишилося, далі припинилось, і знов за спиною тільки жевріла цигарка, а тоді й вона погасла, потім залягла темінь позад і обік нього, а перед ним — чорна ніч з нескінченними будинками, німими, чорними. Тільки вдалині обмацували небо ці зовсім безгучні, страшенно довгі мертві пальці прожекторів. Йому здалося, що він бачить за цими пальцями обличчя, вони шкіряться, цинічно шкіряться, страхітливо шкіряться, як обличчя лихварів і шахраїв. "Ми до тебе доберемося",— мали б казати тонкогубі роти. "Ми до тебе доберемося, ми шукатимемо всю ніч".

Можливо, пальці мерців справді шукали тільки його одного, мізерну комашку, блощицю в плащі ночі, і вони знайдуть цю блощицю...

Скоро. Скоро. Скоро. Скоро. Коли скоро? Яке жахливе слово: "скоро". Скоро може бути і за секунду, скоро може бути й за рік. "Скоро" — жахливе слово. "Скоро" стискає майбутнє, робить його малим і не обіцяє нічого певного, зовсім нічого певного, це абсолютна безнадійність. "Скоро" — порожній звук і водночас — всеохоплююче поняття. "Скоро" — це все. "Скоро" — це смерть...

Скоро я буду мертвим. Помру. Скоро. Ти сам це сказав, і хтось у тобі, й хтось поза тобою сказав тобі, що твоє "скоро" збудеться. В кожному разі, це "скоро" станеться на війні. Це вже щось певне, принаймні щось визначене.

Скільки ще триватиме війна?

Це може протривати іще рік, перш ніж на Сході все скінчиться цілковитою поразкою, а якщо американці й англійці не нападуть на Заході, протриває ще два роки, поки росіяни дійдуть до Атлантики. Але вони будь-що, а прийдуть. То все загалом триватиме ще щонайменше рік, до кінця 1944-го війна не закінчиться. Надто слухняна, надто боягузлива і надто брава уся ця військова машина. Отже, відпущений

мені термін — від однієї секунди до одного року. Скільки секунд має рік? Скоро я помру, ще на війні. Миру я вже не побачу. Миру для мене не буде. Нічого більше не буде: ні музики... ні квітів... ні віршів... ані жодних людських радощів: скоро я помру...

Це "скоро" схоже на удар грому. Це коротке слово, як іскра, з якої починається гроза, і раптом на тисячну частку секунди це слово освітлює весь світ.

Запах тіл такий, як завжди. Запах бруду, пилюки і вакси. Дивно, де солдати, там сморід... Мертві пальці впіймали блощицю.

Він припалює нову цигарку. Спробую уявити собі майбутнє, думає він. Може, моє "скоро"—це помилка, може, я надто перевтомлений, надто роздратований і тому піддався паніці. Спробую уявити собі, що я робитиму після війни... буду... буду... але одразу ж виростає стіна, через яку неможливо перебратися, зовсім глуха стіна. Він не може нічого уявити. Звичайно, можна змусити себе додумати речення до кінця: я буду вчитися... матиму десь кімнатку... Будуть книжки... цигарки... лекції... музика... вірші... квіти. Але й тепер, змушуючи себе додумати речення до кінця, знає, що нічого цього не буде. Всього цього не буде. Майбутнє— це навіть не мрії, а якісь бліді привиди, невагомі, безживні, позбавлені будь-якої живої людської субстанції. У майбутнього нема обличчя, воно обрізане, і що більше він про це думає, то ясніше розуміє, яке близьке його "скоро". Скоро я помру, це істина, розташована на відтинку між роком і секундою. Мрій більше нема...

Скоро. Може, місяців два. Він пробує уявити це в часі, встановити, чи стоїть стіна перед наступними двома місяцями, та стіна, якої йому не подолати. Два місяці, це виходить кінець листопада. Але йому не вдається визначити цього в часі. Два місяці, це поняття, яке не має жодної сили. З тим самим успіхом він міг би сказати: три місяці, чи чотири, або й шість, це уявлення не викликає жодного відгуку. "Січень",— думає він. Стіни нема. Несмілива тривожна надія оживає! Травень! — несподівано перескакує думка. Нічого. Стіна мовчить. Жодної стіни нема.

її не існує. Це "скоро"... це "скоро" —лише жахливий привид... "Листопад!" —думає він. Нічого! Нестримна, шалена радість оживає в ньому. Січень! Уже січень наступного року! Отже, ще півтора року! Півтора року життя! Нічого! Стіни нема!

Він полегшено зітхає і далі уявляє собі час. Думки його швидко мчать уперед, перескакують так легко, наче це зовсім низькі бар'єри. Січень! Травень, грудень! Нічого! Раптом відчуває, що нишпорить у порожнечі. Стіну споруджено не в часі. Час не має значення. Часу більше не існує. І все ж надія ще залишається. Він так гарно перескакував через місяці. Роки...

Скоро я помру. В нього з'являється відчуття, як у плавця, що майже доплив до берега, аж тут його раптом підхоплює величезна хвиля і відкидає знову на глибину. Скоро! Ось де стіна, за якою його вже не буде, не буде вже на світі.

"Краків", сяйнуло йому раптом, і серце в нього на мить завмирає, так наче йому поперев'язували вени, і кровообіг зупинився. Він натрапив на слід! Краків! Ні, не те! Далі. Перемишль! Ні, не те! Львів! Ні, не те! Тоді він пробує помчати: Чернівці, Ясси, Кишинів, Нікополь! Але на останньому слові вже відчуває, що це для нього всього лише мильна бульбашка, піна, як і недавня думка: я буду вчитися. Ніколи, ніколи вже він не побачить Нікополя. Назад. Ясси! Ні, Ь Ясс він ніколи вже не побачить. І Чернівці теж не побачить. Львів! Він ще побачить Львів, він іще живим потрапить до Львова. Я несповна розуму,— думає він,— я божевільний. Невже я загину десь між Львовом і Чернівцями?! Що за божевілля... Зусиллям волі він змушує себе думати про інше, знову закурює і втуплюється в обличчя ночі. В мене істерика, я звихнувся, надто багато курив, цілими ночами, цілими днями говорив, говорив замість того, щоб спати і їсти, тільки курив, як тут людині не звихнутись...

Треба щось з'їсти, думає він, щось випити. їжа й питво тримають тіло й душу вкупі. Це прокляте вічне куріння! Він починає вовтузитись біля ранця, напружено вдивляючись У темряву біля ніг, щоб знайти пряжку,

потім нишпорить у ранці, де лежать упереміш — бутерброди, білизна, тютюн, цигарки і пляшка горілки, але тут відчуває, як свинцева, невблаганна втома просто закупорює його жили... він засинає... звісивши голову на груди, ліва нога біля чийогось обличчя, котрого він ніколи не бачив, права нога на чиїхось речах, а знесилені, тепер уже й брудні, руки лежать на відкритому ранці...

Прокидається він від того, що хтось наступає йому на руку. Відчувши раптовий біль, Лндреас розплющує очі: хтось, квапливо пробираючись повз нього, штовхнув його в спину й наступив на пальці. Вже розвиднілось, і він знов чує, як гучний голос бадьоро вимовляє назву станції, і за якусь мить до нього доходить, що це Дортмунд. Той солдат, що цілу ніч курив і бурмотів у нього за спиною, тут виходить; він пхається проходом, розштовхуючи всіх і лаючись,— отже, незнайомий з сірим обличчям — житель Дортмунда. Його сусід, на чиєму багажі спочивала права Андреасова нога, теж прокинувся й сидить навпочіпки у холодному проході, протираючи очі. Той, ліворуч, біля обличчя якого лежала ліва Андреасова нога,— ще спить. Дортмунд! Дівчата з паруючими бідончиками бігають по перону. Все, як завжди. Біля вагонів стоять жінки, плачуть; дівчата дозволяють себе цілувати, батьки... Звична картина, а все те, вчорашнє,— божевілля.

Але, тільки-но розплющивши очі, в глибині душі він зразу відчув: його "скоро" при ньому. Гачок глибоко засів у ньому, схопив і не відпускає. Це "скоро" спіймало його, як вудка, на якій він буде тільки борсатись, борсатись до того фатального місця десь між Львовом і Чернівцями...

Блискавично, в ту мільйонну частку секунди, коли Андреас прокидався зі сну, він повірив був, що те "скоро" щезне, як нічна маячня — наслідок нескінченних розмов і нескінченного куріння. Але слово те при ньому, тут, невблаганно близько...

Він випростується, помічає, що з напіввідкритого ранця видно сорочку, і запихає її назад. Сусід праворуч опустив вікно й простяг надвір кухоль: худа, стомлена дівчина наливає в нього каву. Гаряча кава пахне

просто жахливо, від цього запаху Андреаса нудить — це запах казарми, солдатської кухні, яким просмерділась вся Європа... Невже цей сморід розповсюдиться по всьому світу. І все ж (як глибоко пустили в ньому коріння звички), усе ж він простягає через вікно й свій кухоль, щоб і йому налили кави, сірої, як уніформа. Він вловлює ледь чутний запах, що йде від дівчини: вона, видно, спить одягнена, ходить ночами від поїзда до поїзда і весь час тягає, тягає бідони з кавою.

Вона наскрізь просякла запахом цієї огидної кави. Мабуть, спить просто біля бідона з кавою, який увесь час стоїть на плиті, щоб кава завжди була тепла, спить уривками від одного до другого ешелону. У неї суха й сіра, як брудне молоко, шкіра, ріденьке й тьмяне темне волосся вибивається пасемцями з-під наколки, але очі лагідні й смутні, і коли вона нахиляється, щоб налити йому в кухоль кави, він зауважує, яка зворушлива в неї потилиця. Мила дівчина,— думає він,— усім вона здаватиметься бридкою, а насправді вона мила і гарна... в неї маленькі ніжні пальці... я міг би годинами дивитись, як вона наливає мені каву; якби в чашці була дірочка, вона змушена була б лити й лити, а я дивився б у її лагідні очі й на її зворушливу потилицю, а бадьорий голос з гучномовця хай би помовчав. Усі нещастя йдуть від цих бадьорих голосів. Саме вони свого часу оголосили війну, саме вони командують цією найогиднішою з усіх війною на вокзалах.

До біса всі бадьорі голоси!

Залізничник у червоному кашкеті покірно чекає, поки гучномовець оголосить свій вирок, потім поїзд рушить, кількома героями у ньому стане менше, кількома більше. Уже розвиднілося, але ще рано — щойно сьома година. Ніколи, вже ніколи в житті я не їхатиму через Дортмунд. Все-таки дивно, отаке місто, як Дортмунд, я ж не раз проїздив через нього, а ніколи в ньому не був. І ніколи в житті я не дізнаюсь уже, який на вигляд той Дортмунд, ніколи в житті не побачу цієї дівчини з кавником. Ніколи; скоро я помру, десь між Львовом і Чернівцями. Моє життя — це лише певна кількість кілометрів, шматок залізничної колії. Але все-таки дивно, адже лінія фронту не проходить між Львовом і Чернівцями, і

партизанів там не так уже й багато, невже за одну ніч фронт посунувся так далеко, так неймовірно далеко? А що, коли війна зовсім несподівано закінчиться? І мир настане ще перед моїм "скоро"? Може ж статися щось катастрофічне? Може, ідол помре? Або його, нарешті, вколошкають? А може, росіяни розпочали генеральний наступ і змели весь наш фронт між Львовом і Чернівцями? І —капітуляція...

Ні, від долі не втечеш... Солдати вже попрокидалися й почали їсти, пити й базікати...

Він висовується у відчинене вікно й підставляє обличчя під удари холодного вранішнього вітру. А може, впитися, подумав він, випити цілу пляшку, тоді вже ні про що б не думалося, і я був би в безпеці щонайменше до Бреслау. Він нахиляється, рвучко розкриває ранець, але невидима рука не дає йому вхопитися за пляшку. Він бере бутерброд і починає спокійно й повільно жувати. Як дико, що на порозі смерті людина їсть. Скоро я помру, і все ж мушу ще їсти. Бутерброди з ковбасою, бутерброди, які роздають під час повітряних нальотів, які йому спакував його друг капелан, цілий пакунок щедро намазаних маслом скибок хліба, і найдикіше те, що вони йому смакують.

Спершись на вікно, він відкушує і спокійно жує, часом простягає руку вниз, де лежить відкритий ранець, щоб дістати ще один бутерброд. І запиває все це ковточками ледь теплої кави.

Прикро заглядати у вікна вбогих будиночків, де невільники саме лаштуються вирушати на свої фабрики. Будинок біля будинку, будинок біля будинку, і в кожному живуть люди, які страждають, сміються, люди, які їдять, і п'ють, і народжують нових людей, які завтра, може, теж загинуть; аж кишить від людей. Старі жінки й діти, чоловіки й солдати. Солдати стоять біля вікон, он один, а там іще один, і всі вони знають, що завтра-післязавтра їх знову заженуть в ешелони і відправлять у пекло...

— Гей, колего,— чути позаду хрипкий голос,— колего, зіграєш з нами партію?

Він злякано обертається і машинально відповідає:

— Зіграю!

І в ту ж мить бачить колоду карт у руці неголеного солдата, який, усміхаючись, дивиться на нього. Здається, я погодився, думає Андреас, потім киває і йде за Неголеним. Прохід зовсім спорожнів, а Неголений і ще один солдат перебралися зі своїми речами в тамбур. Високий блондин з лагідними рисами обличчя сидить навпочіпки й усміхається:

— Ну, що, знайшов ще одного?

— Ага,— хрипким голосом каже Неголений.

Скоро я помру, думає Андреас, сідаючи на ранець, який приволік із собою. Щоразу, як він ставить ранець на підлогу, сталева каска брязкає і, глянувши на каску, він раптом згадує, що забув автомат. Мій автомат, думає він, стоїть у Пауля в гардеробі під дощовиком. Він посміхається.

— Ну, й правильно,— каже Блондин,— забудь про свої гризоти, зіграй-но з нами.

Ці двоє зручно влаштувалися. Вони сидять, щоправда, під дверима, але двері забарикадовані, а ручка міцно обмотана дротом, і під ними наскладано цілу купу речей. Неголений, одягнений у справжню синю спецівку, дістає з кишені кусачки, витягає звідкись із-під речей моток дроту й починає ще раз обмотувати ним ручку.

— Ну, й правильно, друже,— озивається Блондин.— Пішли вони к бісу аж до Перемишля. Ти ж теж їдеш до Перемишля? Воно й видно,— додає він, коли Андреас киває.

Андреас незабаром помічає, що обидва вони п'яні, у Неголеного в ящику ціла батарея пляшок, і він час від часу пускає пляшку по колу. Спершу вони грають в очко. Поїзд гуркоче, за вікнами дедалі виднішає, й вони час від часу зупиняються на вокзалах, де лунають гучні бадьорі голоси і де їх немає. Поїзд то наповнюється, то порожніє, знову наповнюється і знову стає порожнім, а вони втрьох сидять у кутку й ріжуться в карти.

Часом на станціях хтось починає шалено грюкати знадвору в замкнені двері й лаятись, але вони тільки посміюються, і грають собі далі, і викидають порожні пляшки через вікно. Андреас зовсім не думає, як йому ходити. Це чудово, що азартні ігри такі прості, що зовсім не потребують думки, можна собі думати про щось інше.

...Пауль досі вже встав, а може, він і не спав взагалі. Якщо ще раз була тривога, то він і зовсім не лягав. А коли й спав, то лише кілька годин. О четвертій він був удома. А зараз десь близько десятої. Отже, до восьмої він спав, потім устав, умився, проказав молитву, помолився за мене. Він помолився за те, щоб я пізнав радість, щоб не зрікався людських радощів.

— Пас!—каже він. Чудово, просто кажеш "пас!" і можеш думати про щось своє.

...Потім Пауль пішов додому, розкришив недопалки, набив люльку, закурив, з'їв бутерброд "авіаційного нальоту" й знову пішов. Куди-небудь. Може, до дівчини, яка чекає позашлюбної дитини від солдата, може, до якоїсь із матерів або, може, на чорний ринок — купити трохи цигарок...

— Флеш,— каже Андреас.

Він знову виграє. У кишені вже ціла купа грошей.

— Тобі щастить, друже,— каже Неголений.— Пийте, хлопці! — знову пускає пляшку по колу й починає пітніти, а обличчя під маскою грубуватої веселості залишається сумним і задумливим. Тасує карти... Добре,— думає Андреас, що мені не треба здавати. Ще якусь хвилину можу не думати ні про кого, крім Пауля, який бреде зараз, стомлений і блідий, повз руїни і весь час молиться. Я на нього накричав, а кричати не можна ні на кого, навіть на унтер-офіцера...

— Трельяж,— каже він,— і ще "парочка" на додачу.— Він знову виграє.

Його партнери сміються, їм не йдеться про гроші, вони хочуть лише згаяти час. Яке виснажливе, жахливе заняття — марнувати час, знову й знову накривати важким темним мішком невидиму секундну стрілку, яка мчить по колу десь за горизонтом, чудово розуміючи, що вона все-таки мчить далі, нестримно мчить по колу...

— Нордгаузен,— повідомляє бадьорий голос.— Зупинка Нордгаузен... — а він тим часом тасує карти.— Поїзд для відпускників на Перемишль через...— провадить далі той же голос: — Прохання заходити у вагони й зачиняти двері.

Усе йде своєю чергою. Він повільно здає карти. На годиннику вже скоро одинадцята. Вони все ще п'ють, горілка добра. Він каже про це Неголеному. В поїзді знову повно людей; тепер вони сидять тісно один біля одного, під поглядами багатьох очей. Стало незатишно, мимоволі, доводиться прислухатися до чужих розмов.

— Пас,— каже він.

Блондин і Неголений жартома завищують ставки. Кожен із них розуміє, що партнер блефує, але обидва сміються, бо йдеться про те, хто кого перехитрує.

— Фактично,— каже за спиною голос з північнонімецьким акцентом, — фактично ми вже виграли війну!

— Гм...— озивається інший голос.

— Так, фюрер взагалі не може програти війни,— втручається третій.— Це взагалі дурниця, казати: виграти війну. Хто каже про те, що війну можна виграти, той уже думає, що її можна й програти. Коли ми почали війну, то, ясна річ, ми її виграємо.

— Крим оточений,— каже четвертий.— Біля Перекопа росіяни зімкнули кільце.

— А мені,— каже якийсь дуже тихий голос,— мені ж треба в Крим...

— Тепер тільки на "юнкерсі",— рішуче стверджує голос упевненого в перемозі.— Це просто чудово, отак "юнкер-сом"...

— Томмі їх здорово бояться.

Мовчання тих, хто нічого не говорить, здається зловісним. Вони мовчать, бо нічого не забули, бо знають: усі вони приречені.

Блондин здав карти, і Неголений поставив п'ятдесят марок.

Андреас зауважує, що в нього королівський флеш.

— Ставлю сто,— каже він сміючись.

— Я теж,— пристає на те Неголений.

— І двадцять зверху.

— Теж,— каже Неголений. Звичайно ж, програє Неголений.

— Двісті сорок марок,— стиха вигукує позад них хтось, очевидно несхвально хитаючи головою. На хвилину западає тиша, солдати прислухаються, як вони підвищують, ставки. Потім усі знову починають говорити.

— Пийте,— заохочує Неголений.

— Але ж це неподобство, з отими дверима!

— Якими дверима?

— Вони забарикадували двері, ці свині, обманюють своїх же товаришів!

— Заткни пельку!

Вокзал без бадьорого голосу. Благослови, боже, вокзали без бадьорих голосів. Гудіння балачок у вагоні не припиняється, всі вже забули і про двері, й про двісті сорок марок, а Андреас нарешті відчув, що він поступово п'яніє,

— Може, зробимо перерву? — каже він.— Я щось з'їв би.

— Ні,— кричить Неголений.— Нізащо, будемо грати аж до Перемишля. Ні! — Його голос сповнений жаху. Блондин позіхає і щось бурмоче собі під ніс.— Ні!—кричить Неголений.

Вони грають далі.

— Вже самими кулеметами МГ-42 ми б виграли війну. Проти них ніхто нічого не вдіє...

— Наш фюрер усім покаже!

Але мовчання тих, хто нічого, зовсім нічого не говорить, зловісне. Вони мовчать, бо знають: усі вони приречені.

У вагон часом набивається стільки люду, що вони ледве можуть тримати в руках карти. Всі троє вже сп'яніли, але голови в них ясні. Потім у вагоні знову стає порожньо, голоси знову чути, і бадьорі й не дуже. Вокзали.

Минає полудень. Вони п'ють, закушують, грають далі. Шнапс чудовий.

— Це теж французький,— каже Неголений. Зараз він здається ще більш зарослим. Обличчя під чорним заростом мертвотно-бліде. Очі в нього червоні, він майже не виграє, але, здається, має хтозна-скільки грошей. Тепер часто виграє Блондин. Вони грають у "моя тітка, твоя тітка", бо поїзд знову спорожнів, потім грають у "купки", й раптом у Неголеного карти випадають з рук, він хилиться вперед і починає голосно хропти. Блондин відхиляє його й обережно садовить так, щоб той міг спати, спершись спиною на стіну. Вони прикривають йому чимось ноги, й Андреас кладе йому назад до кишені виграні гроші.

Як лагідно і дбайливо поводиться з Неголеним Блондин! От уже не сподівався такої делікатності від цього бовдура.

Цікаво, що зараз робить Пауль?

Вони встають, потягаються, струшують зі своїх штанів крихти і бруд, попіл від цигарок, і викидають через вікно останню порожню пляшку.

їдуть незаселеною місцевістю, праворуч і ліворуч — розкішні сади, пологі пагорби, веселі хмарки — осіннє надвечір'я... Скоро, скоро я помру. Між Львовом і Чернівцями. Граючи в карти, він пробував молитися, але мимоволі знов починав думати про те саме, знову пробував складати

речення у майбутньому часі й відчував, що то марна справа. Він знову спробував уявити собі все в часі — все піна, мильні бульбашки, що летять за вітром і лопаються. Але тільки-но він вимовив слово Перемишль, як переконався, що він на правильному шляху. Львів! Серце кудись падає! Чернівці! Нічого... Це десь посередині... він нічого не може придумати, не знає до пуття тієї місцевості.

— У тебе є карта? — спитав він Блондина, який дивився в вікно.

— Нема,— відказав той приязно.— Але в нього,— він показав на Неголеного,— в нього є карта. Як він неспокійно спить. Щось його гризе. На серці в нього щось тяжке, кажу тобі...

Андреас мовчки дивиться у вікно поверх плеча Блондина.

— Радебьойль,— каже бадьорий голос із саксонським акцентом. Бадьорий голос, упевнений голос, німецький голос, який так само бадьоро міг би сказати: "Наступні десять тисяч — на бойню, будь ласка..."

Надворі чудово, вересень, але погода майже літня. Скоро я помру, і ні цих дерев, що лишились позаду, ані цього багряно-золотистого дерева перед зеленим будинком ніколи вже не побачу. Ані цієї дівчинки, що веде велосипед, чорнокосої дівчинки в жовтій сукенці, я ніколи вже не побачу, не побачу нічого з того, що залишилось позад поїзда...

Блондин теж уже заснув, примостившись навпочіпки біля Неголеного, вони поринули в сон, тісно притулившись один до одного, один хропе грубо й голосно, а другий — неголосно посвистуючи. Прохід зовсім вільний, тільки часом хтось пройде в туалет і кине на ходу:

— У вагоні ще є вільне місце, колего.— Але в тамбурі значно краще, тут залишаєшся на самоті з собою, а тепер, коли обидва попутники

сплять, він тут зовсім сам, це була геніальна ідея — перев'язати двері дротом.

"Все, що полишає за собою поїзд, назавжди полишаю і я,— думає він. — Нічого цього, нічого вже я не побачу, ні цього шматка неба, вкритого пухнастими сіро-голубими хмарами: ні цієї маленької, ще зовсім молодої мухи, що сиділа на краю вікна, а тоді знялась і полетіла кудись до Радебьой-ля; ах, ця маленька муха, певно, залишиться у Радебьойлі... вона залишиться під цією часткою неба, вона ніколи не полетить за мною до того місця між Львовом і Чернівцями. Ця муха летить у Радебьойль, може, вона залетить до когось на кухню, де стоїть задушливий запах картоплі, вареної в мундирах, дешевого оцту і де зараз готують картопляний салат для якогось солдата, що три тижні промучиться позірною радістю відпустки... Нічого цього я вже не побачу, бо поїзд робить величезний гак і підходить до Дрездена!"

У Дрездені на пероні дуже людно, у Дрездені багато хто виходить. Вікно вагона опиняється навпроти цілого натовпу солдатів, якими командує гладкий червонопикий молодий лейтенант. Усі солдати одягнуті в нове, лейтенант в уніформі смертника теж виглядає як нова копійка; і ордени в нього на грудях такі новенькі як свіжовідлиті олов'яні солдатики, якісь зовсім несправжні ордени. Лейтенант хапається за ручку дверей і починає гримати в них.

— Ну, відчиніть же нарешті! — гукає він Андреасові.

— Двері замкнені, вони не відчиняються! —кричить Андреас у відповідь.

— Припинити крик, одчинити негайно, негайно відчиніть двері!

Андреас замовкає й понуро дивиться на лейтенанта. Скоро я помру, — думає він,— а цей на мене кричить. Він дивиться кудись повз лейтенанта; солдати, що скупчилися навколо лейтенанта, сміються в

нього за плечима. У них принаймні обличчя не нові, обличчя в них старі, сірі, досвідчені, на них тільки уніформа нова, і навіть ордени здаються старими й приношеними. Лише лейтенант весь з голови до ніг новий, у нього навіть обличчя, як з голочки. Щоки в нього стають дедалі червоніші, й голубі очі теж починають наливатися кров'ю. Він говорить тепер тихіше, страшенно тихо, так погрозливо тихо, що Андреасові стає смішно.

— Ви відчините двері? — питає він. Блискучі ґудзики на мундирі мало не лускають з люті.— Ану, дивіться на мене,— горлає він.

Але Андреас не дивиться на нього. Я скоро помру,— думає він,— усіх цих людей, які стоять зараз тут на пероні, я вже не побачу, жодного з них. І цього запаху ніколи вже не вдихатиму, цього запаху пилюки й вокзального диму, який тут, перед вікном, перебивається запахом новісінької з ерзац-сукна лейтенантової уніформи.

— Я накажу вас заарештувати! — горлає лейтенант.— Я здам вас начальникові патруля!

На щастя, прокинувся Блондин. Він підхоплюється із заспаним обличчям до вікна, виструнчується й рапортує лейтенантові:

— Дозвольте доповісти, пане лейтенанте,— двері, оскільки вони несправні, замкнуті знадвору з метою запобігання нещасним випадкам.

Він говорить це, як того вимагає статут,— швидко й послужливо, надзвичайно чітко, як годинник, що б'є дванадцяту. Лейтенант задихається від люті.

— Чому ви про це не сказали? — кричить він до Андреаса.

— Ще раз перепрошую, пане лейтенанте, але я повинен доповісти, що мій товариш глухий, зовсім глухий,— знову рапортує Блондин.— Контузія.

Солдати за спиною лейтенанта сміються, а він стає буряковим, потім раптом обертається й кидається до іншого вагона. Юрба солдат суне за ним.

— Дурна свиня,— бурмоче йому вслід Блондин.

Я міг би тут зійти,— думає Андреас, приглядаючись до вокзальної штовханини,— міг би тут зійти й податися світ за очі, аж поки б мене схопили й поставили до стінки, й тоді я помер би не між Львовом і Чернівцями, тоді мене розстріляли б у якомусь глухому саксонському містечку або згноїли у концтаборі. Але я стою біля вікна, як олов'яний. Не можу поворухнутись, я приріс до місця, цей поїзд належить мені, а я належу поїздові, який повинен нести мене назустріч моєму призначенню. І найдивовижніше те, що я зовсім не відчуваю бажання висісти тут і піти прогулятися берегом Ельби попід чарівними деревами. Я прагну до Польщі, прагну досягти цього обрію так сильно, так шалено і так щиро, як лише закоханий може прагнути до своєї милої. Хай би вже поїзд рушав, хай би вже їхав далі! Чого тут стояти, чого так довго мовчить бадьорий голос? Мене переповнює нетерпіння, я зовсім не боюсь, дивно, що я не боюсь, що є лише ця незрозуміла цікавість і тривога. І все ж я не хотів би померти. Мені хотілось би жити, теоретично життя чудове, теоретично життя прекрасне, але я не хотів би зійти, дивно, що я взагалі міг би зійти з поїзда. Для цього мені треба було б тільки пройти вагоном, покинути свій мізерний багаж і втекти, куди-небудь, і гуляти десь під деревами, під осінніми деревами, а я замість цього стою тут, як олов'яний, і хочу залишитись у цьому поїзді, мене жахливо тягне в імлу польських просторів, до цього невідомого перегону десь між Львовом і Чернівцями, де мені судилося вмерти...

Невдовзі за Дрезденом прокинувся й Неголений, його обличчя під заростом було геть сіре, а очі стали ще нещаснішими. Він мовчки відкрив

банку тушонки й почав їсти, беручи виделкою по шматочку консервів і кусаючи хліб. Руки в нього брудні, й часом шматочки м'яса падають на підлогу, геть всипану недокурками і хтозна-яким сміттям, яке, здається, просто-таки супроводжує солдата, на підлогу, де він знов спатиме уночі. Блондин теж їсть. Андреас стоїть біля вікна, втупившись поперед себе невидющим поглядом, надворі вже розвиднілось, і хоч сонце ще не сліпить, він однаково нічого не бачить. Його думки кружляють десь там — у лагідних зелених садах довкола Дрездена. Він нетерпляче дожидається, коли Неголений закінчить їсти, щоб запитати його про карту. Він не має ніякого уявлення про відрізок між Львовом і Чернівцями. Нікополь він може уявити собі, Львів теж, і Перемишль... Одесу й Миколаїв... і Керч, але Чернівці для нього тільки назва. При цьому слові в уяві постають тільки євреї, запах цибулі, понурі провулки й будинки з пласкими дахами, широкі вулиці й залишки давніх австрійських адміністративних будівель з повищерблюваними фасадами, цісарсько-королівськими фасадами серед здичавілих садів, у яких зараз, напевно, розташувались лазарети або пересильні пункти поранених, і чарівні, сумні східні бульвари з невисокими приземкуватими крислатими деревами, щоб крони не пригнічували будинків з пласкими дахами. Жодної високої крони...

Ось такий, напевно, вигляд мають Чернівці, але що знаходиться в проміжку між Львовом і Чернівцями, про це він не має жодного уявлення. Це повинна бути Галичина. Львів — це ж столиця Галичини. Десь там ще є Волинь — усе темні, похмурі назви, від яких в уяві постають погроми і страшенно сумні величезні маєтки, в яких меланхолійні жінки мріють про подружню зраду, бо їм уже набридли їхні товстошиї чоловіки...

Галичина, темне слово, страшне слово, і водночас воно вабить до себе. Щось у ньому є від ножа, який поволі ріже... Галичина...

Львів гарний. Львів він може собі уявити. Гарні, похмурі і важкі ці міста, криваве їхнє минуле, а тепер їхні провулки тихі, тихі й занедбані.

Неголений викидає консервну банку через вікно, кладе надкушений хліб назад до ранця й закурює. Обличчя в нього сумне-сумне й ніби сповнене каяття, наче Неголеному соромно за розпусне картярство і пияцтво; він спирається біля Андреаса на вікно, й Андреас відчуває, що йому хочеться поговорити.

— Дивись, фабрика,— каже він,— фабрика стільців.

— Так,— відповідає Андреас. Він нічого не бачить, він і не хотів би бачити нічого, окрім карти.— Ти не міг би,— він збирається з духом,— не міг би дати мені подивитися карту ?

— Яку карту?

Андреас відчуває дикий страх, чує, що блідне. А що, коли в Неголеного немає карти?

— Ну,— він затинається,— географічну карту.

— А, он воно що! — Неголений одразу ж нагинається, порпається в ранці й простягає Андреасові згорнуту карту.

Жахливо, що Неголений разом з ним схиляється над картою. Андреас відчуває запах тушонки і кислий дух випитого вчора шнапсу. Він відчуває запах поту й бруду і від хвилювання майже нічого не може розгледіти, потім бачить палець Неголеного, товстий, червоний, брудний і все ж приязний палець, а Неголений каже:

— Ось куди я їду!

Андреас читає назву "Коломия". Дивно, зараз, придивившись ближче, він бачить, що Львів знаходиться зовсім недалеко від цієї Коломиї... він вертається назад... Станіслав, Львів... Львів... Станіслав, Коломия, Чернівці. Дивно, думає він; Станіслав, Коломия... ці назви не будять у

ньому ніякого певного відгуку. Його внутрішній голос, постійно насторожений і чутливий голос коливається й тремтить, як стрілка компаса, що ніяк не може зупинитися. Коломия, чи я ще потраплю до Коломиї? Нічого певного... дивне коливання неспокійної стрілки... Станіслав? Те саме тремтіння. Нікополь! — думає він раптом. Нічого.

— Ось,— каже Неголений.— Тут знаходиться моя частина. Ремонтні майстерні. Мені там добре живеться.— Він вимовляє це з таким виразом, ніби хоче сказати: — Мені живеться гірше нікуди.

— Дивно,— думає Андреас.— Я гадав, що це рівнинна місцевість, це мала бути зелена пляма з кількома чорними цятками, але карта в цьому місці білу вато-жовта. Відроги Карпат,— раптом спадає йому на думку, й перед його внутрішнім зором постає школа, весь будинок, і коридори, й погруддя Ціцерона, тісне шкільне подвір'я, затиснуте схожими на казарми житловими будинками, де влітку у вікнах грілися жінки в самих бюстгальтерах, і буфет з гарячим какао внизу біля будиночка шкільного сторожа, і великий, дуже сухий шпихлір, де вони похапцем курили під час перерв. Відроги Карпат...

Палець Неголеного посувається далі в південно-східному напрямку.

— Херсон,— каже він.— Ще недавно ми були тут, а тепер знову відступаємо, може, до Львова або й до угорських Карпат. Наші війська розгромлено під Нікополем, ти чув повідомлення? Вони там бредуть назад по грязюці, уявляєш відступ по грязюці! Це, мабуть, якесь божевілля, весь транспорт застряє, а коли три машини підряд застряють, тоді все, що за ними на дорозі, вважай, пропало, бо там уже ні назад, ні вперед не зрушишся, і все висаджують у повітря... все вибухає, й тоді всім доводиться брести пішки, може, навіть і генералам... Щиро бажаю їм цього. Але генерали, напевно, драпають на літаках... А треба було б, щоб і вони йшли по грязюці пішки, як улюблена фюрерова піхота. Ти піхотинець?

— Так,— каже Андреас, хоч не дуже дослухався. Він майже з ніжністю вдивляється у той відтинок карти, жовтувато-білий, де тільки чотири чорні кружальця: одне досить велике — це Львів, одне трохи менше — це Чернівці і два зовсім малі: Коломия і Станіслав.— Подаруй мені цю карту,— каже він хрипко.— Подаруй,— каже ще раз, дивлячись на Неголеного. Він уже не міг би розлучитися з цією картою й тремтить від самої думки, що Неголений може йому відмовити. Хіба ж мало таких людей, що для них річ раптом набуває вартості через те, що інші б хотіли її мати. Річ, яку вони за хвилину напевно могли б викинути, стає для них коштовною, і дорогою, й неоціненною тільки тому, що вона виявилась потрібною іншому.

Таких людей багато, але Неголений до них не належить.

— Звичайно,— каже він здивовано,— це ж така дрібниця. Якихось двадцять пфенігів. Та ще й стара. Ти куди їдеш?

— У Нікополь,— каже Андреас і знову відчуває огидну порожнечу при цьому слові, йому здається, що він збрехав Неголеному. Він не наважується глянути йому в очі.

— Ну, поки ти туди доберешся, Нікополя в нас уже не буде, може, хіба Кишинів... не далі. І то хтозна.

— Ти так гадаєш? — питає Андреас. Назва Кишинів йому теж ні про що не говорить.

— Звичайно, Коломия — інша річ,— сміється Неголений.— Скільки ти добиратимешся до місця? Давай подивимося. Завтра вранці Бреслау. Завтра ввечері Перемишль. У Львові ми будемо не раніше як у четвер — п'ятницю, а може, навіть — у п'ятницю ввечері. Ну от, у суботу ввечері я буду в Коломиї, а тобі треба їхати ще кілька днів, може, навіть тиждень, якщо не будеш дурний. А за тиждень нашим Нікополя вже не побачити, за тиждень за Нікополем аж свисне.

Субота,— думає Андреас,— цілком ясне, певне поняття. В суботу я буду ще живий. Досі він не зважувався підійти до цього подумки так близько. Тільки тепер він усвідомив, чому його серце мовчало, коли він рахував час місяцями або навіть роками. Це був переліт далеко, далеко за ціль, постріл у порожнечу, який не викликає відлуння, бо втрапив у нейтральну смугу, якої для нього вже не існує. Кінець зовсім близько, моторошно близько. Субота. Дике, розкішне, болюче тремтіння. В суботу я буду ще живий, ще цілу суботу. Ще три дні. Але в суботу ввечері Неголений уже має бути в Коломиї, отже, я під кінець дня мав би бути в Чернівцях, а це має статися зовсім не в Чернівцях, десь між Львовом і Чернівцями, і не в суботу. Неділя!—думає він раптом. Порожнеча. Майже порожнеча... лагідне, дуже журне й непевне відчуття.— Я помру в неділю рано між Львовом і Чернівцями.

Аж тепер він поглянув на Неголеного й перелякався. Його обличчя під чорною щетиною було біле, як крейда. А в очах застиг страх. Чому? Адже він їде в ремонтні майстерні, а не на передову, думає Андреас. Звідки ж цей страх, звідки ця туга? Це не просто з похмілля. Тепер він дивиться Неголеному просто в очі й іще більше лякається, ніби зазирнув у зяючу безодню відчаю; Він бачить не тільки страх і порожнечу, а й щось таке, що невблаганно засмоктує; тепер він розуміє, чому Неголений пив, весь час нив,— ту безодню треба було чимось наповнювати...

— Найсмішніше те,— хрипко каже раптом Неголений,— найсмішніше те, що в мене ще відпустка. Відпустка до наступної середи, ще цілий тиждень. Але я просто змився звідти. Моя жінка... Моя жінка,— щось стисло його горло: чи то схлип, чи спазм люті.— Моя жінка,— каже він,— знайшла собі тим часом коханця. Так,— він раптово вибухає сміхом,— аякже, вона, хлопче, знайшла собі коханця... Смішно, ти сам пройшов усю Європу, і з француженкою спав, і за румункою волочився, в Києві за спідницями ганявся і, їдучи у відпустку, коли зупинявся десь у Варшаві чи Кракові, то не марнував часу, бо польки таки гарні. Не марнував часу... а потім... потім...— горло йому знов стискує чи то схлип, чи то спазм люті, що застрягає йому в горлі, як клубок пір'я,— а тоді ти повертаєшся додому, звичайно ж, зовсім несподівано, через п'ятнадцять місяців

відсутності, а там, на твоїй канапі, лежить якийсь мурло-росіянин. Авжеж, саме росіянин лежить на твоїй канапі, грамофон грає танго, а твоя жінка у червоній піжамі сидить біля столика і змішує коктейлі у склянках: так, це було саме так. Я ж присилав їй стільки шнапсу й лікерів... і з Франції, і з Угорщини, і з Росії. Той мурло з переляку проковтнув свою цигарку, а вона завила, як звір... клянусь тобі, як звір! — Його дужі плечі било дрожем.— Як звір, клянусь тобі, більше я нічого не пам'ятаю.

Андреас злякано озирається, кидає короткий швидкий погляд позад себе. Але Блондин їх не чує. Він спокійно сидить собі, зовсім спокійно, навіть досить зручно вмостившися, і намазує на скибку білого хліба яскраво-червоний мармелад з дуже чистої баночки з кришкою. Дуже акуратно й спокійно намазує хліб і так само їсть — чисто тобі якийсь службовець, якийсь старший інспектор. Може, Блондин і справді інспектор. Неголений мовчить, його тіпає лихоманка. Його слів ніхто не міг чути. Поїзд викинув ці слова... вони полетіли за вітром, їх безгучно витягло протягом... вони, напевно, полетіли назад до Дрездена... до Радебьойля... де сидить маленька муха, де досі ще дівчинка в жовтій сукенці стоїть, спершись на велосипед... досі ще... досі ще.

— Так,— каже Неголений. Він говорить швидко, майже діловим тоном, так ніби хоче швидше розмотати до кінця розпочату шпульку ниток.— Так от,— каже Неголений.— Я одразу ж змився. Туди я їхав у спецівці, бо свої нові чорні танкістські штани з запрасованою складкою беріг для відпустки. Як я радів, що побачу жінку... радів, як ідіот... не тільки тому... не тільки на думку про те... Ні, ні! — він мало не кричить.— Ні, радієш з чогось зовсім іншого. Що ти вдома і що це твоя жінка... Це ж зовсім не те, як з отими чужими жінками, про те забуваєш уже за годину... а тут, тут раптом бачиш того росіянина, того довготелесого бевзя,— це все, що я встиг роздивитися: він курив, розлігшись у мене вдома, курив, ми ніколи б так не могли зробити... ми ніде в світі не могли б отак розлягтися ліниво й курити. Та я вже по його носі побачив, що то був росіянин... то було видно по носі...

Мені треба більше молитися,— думає Андреас,— я, відколи ми від'їхали з дому, ще майже не молився. Неголений знову замовкає і дивиться на мирний ландшафт, залитий золотим відблиском сонця. Блондин усе ще сидить, він попиває каву з фляги і їсть тепер уже білий хліб з маслом, масло в нього в новісінькій масляночці; він їсть дуже ретельно, охайно. Я повинен більше молитися,— думає Андреас і саме хоче почати молитву, як знов озивається Неголений:

— Так, я кинувся сторчголов. Забрав усе з собою і сів одразу ж у поїзд. Усе забрав: і шнапс, і м'ясо, й гроші... Я ж, хлопче, привіз купу грошей, і все ж це для неї. Нащо б я це все волік? Тільки заради неї. Якби мені зараз шнапсу, хоч трохи шнапсу... але де його дістати? Не можу придумати. Вони ж тут усі звихнуті, ніхто не має уявлення про чорний ринок...

— У мене знайдеться випити,— каже Андреас.— Хочеш?

— Випити... Хлопче... Випити! Андреас посміхається.

— Давай навзамін: я тобі — пляшку, ти мені — карту. Згода?

Неголений обіймає його. В нього майже щасливе обличчя. Андреас нахиляється до свого ранця й дістає пляшку. На мить він задумується: непедагогічно давати зразу дві пляшки. Другу треба притримати доти, доки йому знов не схочеться випити або як прокинеться на похмілля. Але одразу ж засуває руку до ранця й дістає другу пляшку.

— Ось,— каже,— випий усе сам, я не хочу!

Скоро я помру,— думає він...— скоро, скоро. Й оте "скоро" вже перестало бути таким розпливчастим, він уже добрався навпомацки до цього "скоро", підкрався до нього й нишком підглянув, і вже знає тепер, що він помре в ніч з суботи на неділю десь між Львовом і Чернівцями... в Галичині. Там унизу карти знаходиться Східна Галичина, і він буде зовсім

близько від Буковини й Волині. Ці назви — як незнайомі напої. "Буковина" звучить, як міцна слив'янка, а "Волинь" нагадує густе, майже як сироп, пиво, як те пиво, що він його пив якось у відрядженні у Будапешті, справжня пивна юшка.

Він подививсь у вагонну шибу й побачив, як Неголений у нього за спиною прикладає пляшку до рота і як відмовляється Блондин, коли Неголений пропонує випити і йому. Потім Андреас знову дивиться вдалину, але нічого не бачить... бачить тільки за нескінченною рівниною той далекий польський обрій, той запаморочливо безкраїй обрій, який стоятиме в нього перед очима й тоді, коли прийде його година...

Добре, думає він, що я не сам. Жодна людина не могла б цього витримати сама! І він радіє, що погодився грати в карти й познайомився з цими двома. Неголений йому сподобався, та й Блондин теж, він, здається, не такий уже зіпсу-тий, як здається на перший погляд. Може, він і справді зіпсутий, але все ж — жива людина. Погано, коли людина сама. Було б страх як важко почувати себе самотнім серед оцього натовпу, що зараз набився у вагон, серед оцих, що тільки й знають балакати про свої відпустки та геройства, підвищення по службі й ордени, їжу й куриво, та про жінок, жінок, жінок, які всі начебто валялись у них в ногах... Жодна дівчина не заплаче за мною, думає він, це дивно і сумно... Якби десь котрась думала про мене. Навіть була б нещасною через мене. Господь любить нещасних. Нещастя — це життя, і біль — це життя. Шкода, що жодна дівчина не згадає про мене й не заплаче за мною... Я потяг би її за собою, я потяг би її за собою... заплакану... Усе ж краще, ніж чекати на мене плачучи, цілу вічність. Але такої дівчини нема! Це дивно. Жодної я не цілував. Зрештою, може, хоч і мало ймовірно, що одна дівчина все-таки згадає про мене; ні, не згадає... Наші погляди зустрілися на якусь десяту частку секунди, а то й менше, а я й досі не можу забути її очей. Три з половиною роки я все думав про неї і не міг її забути. Якась десята частка секунди, а то й менше, я не знаю, як її звуть, не знаю про неї нічого, пам'ятаю тільки її очі, дуже лагідні, полохливі, сумні очі кольору просоченого дощем піску, скорботні очі, в яких було щось тваринне, але ще більше — людського. Про них я ніколи, ніколи не

забував, жодного дня за три з половиною роки, не знаючи ні її імені, ні де вона живе. Три з половиною роки! Не знаю, висока вона чи низенька, навіть рук її не бачив. Хоч би знати, які в неї руки! Тільки обличчя, та й того не роздивився; темне волосся, майже чорне, а може, каштанове, вузьке, довгасте обличчя, не гарне, не правильне, але очі, майже скошені, кольору темного піску, ці очі належать мені, тільки мені, ці очі спинились на мені й усміхнулись на десяту частку секунди...

Там була огорожа, а за нею дім, і я побачив на огорожі лікті дівчини, а поміж ними її обличчя й очі. Десь у глухому закутку Франції, за Ам'єном; під аж посірілим від спеки літнім небом. Переді мною була сільська вулиця, що спиналася вгору поміж рідкими деревами, праворуч тягся мур, а позаду, як у казані, парував Ам'єн; над містом висів дим, темний дим бою клубочивсь, як хмара, ліворуч їхали мотоциклами істеричні офіцери, гуркотіли, залишаючи за собою широкий слід і обсипаючи нас пилюгою, танки, а десь попереду гриміли гармати. Від цієї крутої сільської вулиці в мене раптом запаморочилась голова, і все попливло перед моїми очима, і мур, який праворуч від вулиці, як дурний, дерся на гору, раптом перекинувся, просто взяв і перекинувся, і я раптом з муром упав на бік, так наче ми з ним жили одним життям. Весь світ переді мною закрутився, і я не бачив більше нічого, крім падаючого літака, тільки літак падав не згори вниз, не з неба на землю, а з землі на небо, й мені раптом здалося, що замість неба — земля, а я лежу на сіро-голубій, немилосердно розпеченій поверхні неба. Потім хтось хлюпнув мені в обличчя коньяк, почав мене розтирати, влив трохи коньяку і в горло, і я, підвівши очі, побачив над собою мур, той самий мур, цегляний мур з просвітами, а на мурі лежали два гострі лікті, а поміж ліктями я побачив ці очі, на десяту частку секунди. Потім лейтенант загорлав: "Вперед! Вперед! Вставай!" І хтось потяг мене за комір і заштовхнув у ту колону на сільській вулиці, колона затиснула мене, а вулиця знов підхопила й потягла геть, так що я не міг озирнутися, навіть озирнутися...

Ну, хіба то ганьба, що мені хотілось би знати, яке чоло має дівчина з тими очима, який рот, і які груди, і які руки? Ну, хіба ж то забагато, якби я міг довідатись, яке в неї серце. Мабуть, дівоче. Кому б завадило, якби я

міг поцілувати в уста дівчину з тими очима, перш ніж мене кинули в ще одну глушину, де мені раптом просто-таки вибило ногу. А було ж літо, і поля золотилися, щоправда, деякі стебла стояли сухі, подекуди аж почорнілі від засухи, й для мене не було нічого ненависнішого, як умерти смертю героя на хлібному полі серед колосків, занадто вже це нагадувало один вірш, а мені не хотілося померти, як написано у вірші, померти смертю героя, як показано на плакатах, що прославляють цю мерзотну війну. А проте, все було, як у патріотичному вірші,— я лежав на полі серед колосся, поранений, спливаючи кров'ю і лаючись, що я маю померти тут, у п'яти хвилинах ходи від тих дівочих очей.

Але тоді мені тільки перебило кістку. Я став героєм, пораненим на полях Франції, під Ам'єном, неподалік від муру, який, наче скажений, дерся на гору, за п'ять хвилин ходи від того обличчя, з якого я встиг роздивитися лише очі...

Тільки десяту частку секунди бачив я свою єдину кохану, яка мені, може, просто примарилася, й тепер маю померти між Львовом і Чернівцями на безмежних просторах чужої землі.

І хіба я не обіцяв їм, тим очам, щодня молитися за них, щодня? А сьогоднішній день скоро скінчиться. Вже сутеніє, а вчора я тільки раз під час гри в карти побіжно подумав про неї, про дівчину, що її імені не знаю і що її уст ніколи не цілував...

Сором, але Андреас раптом відчув голод. Сьогодні четвер, а в неділю він помре, та він відчуває голод, у нього аж голова розболілася від голоду, його аж замлоїло від голоду. В тамбурі зовсім тихо й знову порожньо. Андреас сідає біля Неголеного, той з готовністю дає йому місце, й усі троє мовчать. Блондин теж мовчить. Він тримає в губах гармоніку глухим боком і беззвучно грає на ній. Ця маленька губна гармоніка м'яко ковзає зворотним боком у нього між губами, а по обличчю видно, що мелодію він собі придумує. А Неголений тим часом п'є, п'є цілеспрямовано й мовчки, через однакові проміжки, зливаючи в себе шнапс, й очі в нього починають гарячково блищати. Андреас їсть

бутерброди з останнього пакету "повітряного нальоту". Хоч вони трохи зачерствіли, але прекрасно тамують голод. Смакота! Він з'їдає шість подвійних бутербродів і просить у Блондина флягу з кавою. Бутерброди справді були дуже смачні, після них він відчув звичайне задоволення і став благодушним. Його тішить, що обидва супутники мовчать і що монотонне постукування поїзда, найменший порух якого вони відчувають, ніби заколисує. Тепер я буду молитися, думає він, прокажу всі молитви, які знаю напам'ять, і не по одному разу. Спершу він проказує "Вірую", потім —"Отче наш" і "Богородицю", "З глибин...", "Як зіницю ока...", "Молитву до Святого Духа"; потім іще раз "Вірую", бо ця молитва здавалась йому зразком досконалості; потім проказав молитву про заступництво, що її проказують на страсну п'ятницю, бо вона така всеосяжна, що годиться навіть для невірних іудеїв. Він думає про Чернівці і молиться окремо за чернівецьких і за львівських євреїв, а в Станіславі теж, напевно, є євреї, і в Коломиї, тоді ще раз повторює "Отче наш", а потім свою власну молитву; приємно молитися, коли мовчать обидва сусіди, з яких один безгучно й зосереджено грає на зворотному боці губної гармоніки, а другий весь час п'є шнапс...

Надворі стемніло, й він довго молиться за ті очі, страшенно довго, значно довше, ніж перед тим молився за всіх інших. І за Неголеного, і за Блондина, й за того, що сказав учора: "Фактично, фактично ми вже виграли війну",— за нього особливо.

— Бреслау,— каже раптом Неголений, і його голос має дивний, важкий, майже металевий звук; видно він знову починає помалу п'яніти. — Бреслау, скоро ми прибудемо в Бреслау...

Андреас одразу згадує кілька рядків вірша "Жив якось у місті Бреслау майстер, що дзвони робив.." Вірш здається чудовим, і як шкода, що він не пам'ятає його до кінця. Ні, думає він, я помру не скоро. Я помру між Львовом і Чернівцями, на тих безкраїх чужих просторах.

Потім він подумки проказує вірш "Арчібальд Дуглас" думає про ті скорботні очі й, посміхаючись, засинає...

Прокидатися завжди жахливо. Минулої ночі хтось наступив йому на пальці, а цієї — приснилося щось моторошне. Ніби він сидить десь на величезній, сирій, дуже холодній рівнині, і в нього немає ніг, він сидить на обрубках, а небо над рівниною чорне й важке, і це небо повільно опускається на рівнину, все нижче й нижче, неухильно опускається, а він не може втекти, не може навіть закричати, бо знає, що кричати марно. Почуття безвиході паралізує його. Звідки тут узятися людині, яка б почула його крик, але ж він не може дати цьому невблаганному небу роздушити себе. Він не знає, чи ця рівнина, на якій він сидить, поросла травою, чи під ним гола земля, чи просто болото... Він не може поворухнутися, не думає про те, щоб спробувати повзти на руках, підстрибуючи, як підбитий птах. Та й куди? Обрій безкраїй, нескінченний, на всі боки, а небо все нижчає, й тоді йому на голову раптом ллється щось дуже холодне, і в мільйонну частку секунди він уявляє собі, що чорне небо — це грозова хмара і що вона оце впала на нього.

Він уявляє собі це в мільйонну частку секунди й хоче закричати... але прокидається й відразу бачить, що над ним стоїть Неголений з пляшкою біля рота, й розуміє, що йому на чоло впала краплина з пляшки...

Й одразу все пригадується. В неділю рано... а сьогодні вже п'ятниця. Ще два дні. Все згадалося. Блондин спить... Неголений великими ковтками п'є шнапс; у вагоні стало холодно — з-під дверей дме; і молитви втратили силу, і думка про очі викликає відчуття не щемкого щастя, а смутку й самотності. Все пригадалося. Тільки зранку все має інше обличчя, все втратило блиск, стало безнадійним. Тільки одне, на жаль, на превеликий його жаль, не поблякало — слово "скоро" не втратило сили, воно було дуже певним, дуже реальним. Це "скоро" не щезло, воно все так само тут, наче чигає на нього, готове до стрибка; відколи він вимовив це слово, воно стало ніби його другим обличчям. Уже два дні воно весь час так близько від нього, так нерозривно з ним зв'язане, як його душа чи серце. Вранці це "скоро" таке саме чітке й певне, як напередодні. У неділю вранці...

Тепер і Неголений помітив, що Андреас прокинувся. Він стоїть над ним і п'є просто з пляшки. В сірих сутінках у нього страшний вигляд, могутня постать, напівзігнута, як до стрибка, з пляшкою біля рота, ці блискучі очі й чудне, загрозливе булькання.

— Де ми зараз?—тихо й хрипко питає Андреас. Йому страшно, холодно, й до того ж за вікнами ще зовсім темно.

— Вже недалеко від Перемишля,— відповідає Неголений.— Хочеш ковтнути?

— Дай.

Шнапс добрий. Він вогнем вливається в нього й підштовхує кров, як вогонь під казаном, що змушує воду закипати. Шнапс добрий. Андреас зігрівся й віддав Неголеному пляшку.

— Та пий,— хрипко каже Неголений.— Я в Кракові ще дістав.

— Не хочу.

Неголений сідає поруч з Андреасом, і від цього йому легшає, бо коли ти прокинувся й тебе мучать невтішні думки, добре знати, що поряд іще хтось не спить. Довкола — сонне царство, Блондин тихо і з присвистом хропе в кутку, та й решта всі інші — і зловісні мовчуни, і зловісні балакуни,— всі сплять. Повітря у тамбурі затхле, кислувате й просякнуте брудом, потом і смородом.

Раптом йому спадає на думку, що вони уже в Польщі. Його серце на мить зупиняється, потім зовсім завмирає, так наче судини зав'язали у вузол, і вони вже не пропускають крові. Ніколи вже я не побачу Німеччини, Німеччина залишилась позаду. Поїзд проминув Німеччину, поки я спав. Десь там була лінія, невидима лінія через поле або через село, і там був кордон, і поїзд байдуже перетнув його, і я навіки покинув

батьківщину, й ніхто не здогадався мене розбудити, щоб я ще раз втупився в темряву й побачив бодай часточку тієї ночі, яка висить над Німеччиною. Щоправда, ніхто ж не знає, що я вже її не побачу, ніхто не знає, що я помру, ніхто в усьому поїзді. Ніколи вже я не побачу Рейну. Рейн! Рейн! Ніколи! Цей поїзд просто забрав мене й поволік до Перемишля, а тут уже Польща, і я ніколи вже не побачу Рейну, не вдихну його запаху, того міцного, терпкуватого запаху води й водоростей, яким просякнуто все навкруги, кожен камінь на березі Рейну. Не буде вже ні алей понад Рейном, ні садів поза віллами, ні пароплавів,— барвистих, веселих і чистих,— ані мостів, чудових мостів, які вільно й граційно перестрибують через ріку, наче великі гнучкі хижаки.

— Дай мені ще ковтнути,— хрипко каже Андреас. Неголений простягає йому пляшку, і він робить іще один великий ковток цього вогню, цього рідкого вогню, який випалює з серця безутішну тугу. Потім він закурює, йому хочеться, щоб Неголений заговорив. Але спершу треба помолитися, саме тому, що все таке безутішне, він хоче помолитися. Він проказує ті самі молитви, що і звечора, але зараз молиться спершу за ті дівочі очі, щоб не забути їх. Ті очі завжди з ним, але не завжди він може уявити їх однаково виразно. Часом вони поринають у глибину його єства на цілі місяці, і просто є там, як і його уста, є там, як і його ноги, які завжди при ньому і про які він думає лише зрідка, тільки тоді, коли вони болять; і лише іноді, через нерівномірні проміжки часу, часто через цілі місяці, ці очі зринають знову отак, як було вчора, очі з'явились йому як новий пекучий біль, і в такі дні він увечері молиться за дівочі очі; але сьогодні він помолиться за них й уранці. Він знову молиться і за чернівецьких євреїв, і за євреїв у Станіславі й Коломиї; в Галичині скрізь є євреї. Слово "Галичина" схоже на змію з крихітними ніжками, змію з блискучими очима, що безшумно як ніж повзе по землі й ріже, розтинає землю... Галичина... темне, гарне й дуже болюче слово. В цьому краї я загину.

У слові "Галичина" багато крові, крові, яка стікає з-під ножа. "Буковина", думає він,— це добротне слово, міцне слово, там я не помру, я помру в Галичині, у Східній Галичині. Все-таки треба буде, коли

розвиднієтьcя, подивитись, де починається Буковина, якої я вже не побачу. Коло майже зімкнулося. Чернівці — це Буковина, якої я вже не побачу.

— Коломия,— питає він Неголеного,— Коломия — це ще Галичина?

— Не знаю. Здається, Польща.

Кожен кордон — це щось чітке і назавжди визначене. Тут проходить лінія — і все. Але поїзд перетинає її з легкістю, з якою переїхав би мертвого або й живого. І нема ніякої надії, надії ще колись потрапити до Франції й знову побачити очі тієї дівчини, і її уста, і серце, й груди... Груди... тієї дівчини... Надія померла остаточно, безповоротно загинула. Ці очі так назавжди й залишаться недосяжними, ніколи він не пізнає тієї дівчини; яка вона є... Тіло, вбрання, коси, руки, дівочі руки, жіночі руки, які колись, можливо, могли б його пестити. А така надія завжди жила в ньому, бо ті очі все-таки належали живій істоті, людині, дівчині або жінці. Але тепер усе пропало. Живі тільки очі, решти всього вже не буде — ні уст, ні серця, ніколи він не відчує своєю рукою ударів її живого серця під ніжною шкірою, ніколи... ніколи... ніколи... У неділю вранці між Львовом і Коломиєю. Ось і Чернівці вже стали для нього далекі, як далекі Нікополь і Кишинів. Поняття "скоро" ще зменшилося в об'ємі, геть стислося. Всього два дні. Львів, Коломия. Він напевно знає, що встигне ще доїхати до Коломиї, але далі — вже ні. І не буде ні серця, ні уст тієї дівчини, тільки її очі, її душа, скорботна, прекрасна й безтілесна душа, затиснута поміж двома ліктями, як відьма, яку прив'язали до двох жердин, щоб спалити на вогнищі...

Кордон багато що відрізав. Пауля теж остаточно втрачено. Залишилися ще тільки спогади, надія і сон. "Ми живемо надією",— якось сказав Пауль. Так, як хтось каже: "Ми живемо в борг". У нас немає певності... нічого... тільки очі, й хто зна, чи поможуть ті молитви, які я проказував три з половиною роки, побачити ці очі там, куди я, може, потраплю...

Так, звичайно, коли його виписали з лазарету в Ам'єні, він, кульгаючи, важко піднявся на гору, але там усе вже було інакшим. Вулиця вже не дерлася вгору, а поводилась цілком нормально. Гора тримала вулицю на своїй спині, а мур і не думав хитатися й надати кудись; він стояв на місці. Там був будинок, якого він не впізнав, тільки огорожу, її він упізнав, цегляну огорожу з просвітами, там, де між цеглинами було залишено проміжки, щоб створити якусь подобу візерунку. Біля огорожі стояв звичайний француз-міщанин з люлькою в зубах. В його очах світилась убивча іронія, і цей чоловік не знав нічого. Він знав тільки, що нікого нема, що всі повтікали і що німці все розграбували, хоч поперек вулиці й висів транспарант: "Мародерство карається смертю". Ніякої дівчини в будинку нема. Є тільки його дружина. Товста матрона, що стоїть, заклавши руку за глибокий викот сукні, обличчя в неї кроляче. Ніякої дитини, ніякої дочки, ніякої сестри, ніякої братової, нікого! Тісні, непровітрювані кімнатки, напхані всяким мотлохом, і глузливі погляди подружньої пари, яка спостерігала його безпорадні й болючі пошуки.

Засклений сервант у них розбили німці. А об килими гасили недокурки, а на тахті вони жирували зі своїми шльондра-ми, все було геть загиджене. Француз презирливо сплюнув під ноги. Але це все було пізніше, не під час боїв, коли Ам'єн димів, значно пізніше, вже після того, як отам, на житнє поле упав льотчик, отам, де з землі ще досі стирчить фюзеляж літака. Француз показує люлькою кудись через вікно... так, отам він стирчить із землі, уламок з триколірною кокардою, а поряд могила льотчика, звідси видно сталеву каску, в якій відбивається сонце; все це реальне, все реальне, все реальне, як і запах печені з кухні, й розбитий сервант, і Ам'єнський кафедральний собор, що маячить унизу в котловині. "Пам'ятка французької готики"...

Тієї дівчини нема. Нічого нема, зовсім нічого...

— Може,— каже чоловік,— може, то була повія.

Але в нього вистачає співчуття. Дивно, що міщанин може співчувати німецькому солдатові, солдатові тієї ж армії, що й ті, хто вкрав у нього

столові прибори, його годинники, хто розважався зі своїми шльондрами на його тахті й загидив її, геть загидив.

Біль такий пекучий, що він зупиняється на порозі будинку й дивиться на те місце посеред вулиці, де він втратив притомність, біль такий пронизливий, що він його не відчуває. Француз хитає головою, він ще ніколи не бачив таких нещасних очей, як у цього солдата, що стоїть поруч і важко спирається на палицю.

— Peut — être,— каже він, коли Андреас збирається йти звідси,— Peut — être une folle, може, то була божевільна он з тієї лікарні,— він показує кудись у напрямку муру, за яким видно високі гарні дерева і будинки під червоною черепицею.— Лікарня для душевнохворих. Вони тоді були всі порозбігалися, так що їх насилу вдалося знову зібрати...

— Дякую... дякую.

Він пішов на гору, до лікарні. Мур починався недалеко, але брами все не було. Довелося довго-довго підніматись на розпечену гору, поки він знайшов браму. Він так і знав, що там уже нікого не лишилось. Біля воріт стоїть вартовий у сталевій касці, а душевнохворих тут уже нема, є тільки поранені й хворі та ще триперна амбулаторія.

— Велика триперна амбулаторія,— каже вартовий.— Ти що, теж підхопив?

Андреас дивиться вниз на широке поле, де з землі стирчать залишки літака з триколірною кокардою і де на сонці виблискує сталева каска.

— Це зовсім дешево,— каже вартовий, якому нудно стояти,— ти міг би мати за якихось п'ятдесят пфенігів,— він сміється,— п'ятдесят пфенігів.

— Авжеж,— каже Андреас... сорок мільйонів, думає він, сорок мільйонів живе у Франції, це забагато. Серед них навряд чи знайдеш. Треба набратися терпіння... доведеться заглядати в кожну пару очей, які мені траплятимуться назустріч. У нього немає бажання пройти ще зо три хвилини й оглянути поле, на якому його поранило. Бо це вже не те поле, все стало інакшим. І вулиця не та, що була, і мур не такий, як тоді, вони все забули; та й вулиця забула, як забувають люди, і мур забув, як від страху впав був на землю, впав, потягши за собою Андреаса. І уламок літака — це сон, сон з французькою кокардою. Навіщо оглядати це поле? Навіщо йти ще ці три хвилини і знову з ненавистю згадувати той патріотичний вірш, який він тоді трохи не втілив у життя? Навіщо ще більше мучити натомлені ноги?

— Тепер,— каже Неголений,— тепер ми вже десь недалеко від Перемишля.

— Дай мені ще раз ковтнути,— просить Андреас. Потім п'є.

Все ще холодно, але помаленьку починає розвиднятись і незабаром вимальовується виднокрай, цей польський виднокрай. Темні будинки й окутана мороком рівнина, на яку, здається, ось-ось обвалиться небо, бо воно не має ніякої опори.

Може, це вже Галичина? Може, ця рівнина, що поволі виступає з сутінків, бідна й сіра, сповнена смутку і крові, може, ця рівнина — і є Галичина?.. Галичина... Східна Галичина...

— Ти довго спав,— каже Неголений,— з сьомої до п'ятої. Зараз уже п'ята. Перегін Краків — Тарнів... ми вже проїхали, а я не склепив очей. Ми вже відколи в Польщі. Краків — Тарнів, а тепер Перемишль...

Яка величезна відстань між Перемишлем і Рейном. Проспав десять годин, а тепер знову хочу їсти, і жити мені залишилось сорок вісім годин. І минуло сорок вісім годин. Уже сорок вісім годин у мені сидить це

"скоро": скоро я помру. Спершу це було неминучим, але далеким; неминучим, але неясним, і воно дедалі більше й більше звужувалось, воно вже стислося до кількох кілометрів дороги й до двох днів, і кожен оберт коліс поїзда несе мене туди, до нього. Кожен оберт коліс уриває шматок мого життя, мого пропащого життя. Ці колеса розтинають моє життя на смуги, дроблять моє життя в бездумному ритмі, вони котяться через Польщу так само бездумно, як котились уздовж Рейну, адже це ті самі колеса. Може, Пауль дивився на це колесо, що під дверима, це змащене мастилом, обліплене брудом колесо поїзда, яке котиться з Парижа, а може, й з Гавра. Париж... Вокзал Монпарнас... Незабаром парижани сидітимуть там на плетених із лози стільцях під тентами і питимуть вино, їх обвіватиме осінній вітер, вони ковтатимуть солодку пилюку Парижа, цмулитимуть абсент або перно і з лінивою елегантністю клацатимуть пальцями по недокурках, скидаючи їх у жолоб водостоку, який плине під цим лагідним небом, що завжди насмішкувато дивиться на землю. В Парижі лише п'ять мільйонів жителів і багато вулиць, багато провулків і сила-силенна будинків, і з жодного вікна не визирають очі тієї дівчини, і п'ять мільйонів — це теж забагато... Неголений раптом починає квапливо говорити. Розвиднілося, і люди починають ворушитися, перевертатися вві сні, і здається, що йому треба виговоритися перш ніж вони зовсім попрокидаються. Він хоче виговоритись у ніч, у вухо ночі, яке готове його слухати.

— Найгірше, що я вже її ніколи не побачу, я знаю це,— тихо говорить Неголений,— і я не знаю, що з нею буде. Я вже три дні в дорозі, три дні. Що вона робила цих три дні? Не думаю, що той росіянин ще в неї. Ні, вона ж закричала, як звір... як звір, що опинився перед мисливським дулом. В неї нікого нема. Вона чекає. Ох, не хотів би я бути жінкою. Завжди чекати... чекати... чекати...

Неголений говорить зовсім тихо, але це крик, жахливий безгучний крик.

— Вона чекає... вона не може жити без мене. В неї нікого нема, і ніхто ніколи до неї не прийде. Тепер вона незаймана, як юна дівчина, яка ще й

не думала про поцілунки, і ця її незайманість для мене одного. Я знаю, цей жахливий, дикий страх зробив її зовсім чистою... і жодна людина, жодна людина в світі не може їй допомогти, крім мене, жодна людина, а я сиджу в поїзді, який іде на Перемишль... і я поїду до Львова... до Коломиї... і ніколи вже не перетну німецький кордон. Нікому не збагнути, чому я зустрічним поїздом не повернувся назад і не пішов до неї... чому я цього не зробив.

Нікому цього не збагнути. Але я боюсь цієї незайманості... я дуже її люблю, і я маю загинути, і все ж вона не дістане про мене нічого, крім офіційного повідомлення, в якому буде написано: "Загинув у боях за Велику Німеччину".— Він робить великий ковток.— Як повільно їде цей поїзд, правда, хлопче? Я хотів би опинитись якнайдалі, якнайдалі звідти... і чимшвидше... і я не знаю, чому б не пересісти й не повернутись назад, у мене ж іще є час... нехай поїзд їде швидше, якомога швидше...

Дехто вже прокинувся й невдоволено кліпає очима на непевне світло, що напливає з рівнини...

— Я боюсь,— бурмоче знову Неголений на вухо Андреасо-ві,— я боюсь, боюся смерті, але ще більше боюся повернутися назад і піти до неї... тому я волію краще вмерти... може, я напишу їй...

Дехто, попрокидавшись, пригладжує руками волосся, запалює цигарки й зневажливо поглядає за вікна, на спорожнілі ниви, на поодинокі темні хатинки; безлюдна місцевість... де-не-де горби... все сіре... польський краєвид...

Неголений зовсім затих. Застиг, як неживий. Цілу ніч не міг заснути, а тепер знесилів — очі наче сліпі дзеркала, щоки пожовкли й позападали. Неголений тепер уже став схожий на бороду — чорно-руду під густим чубом.

— Саме в цьому й полягає безперечна перевага 37-міліметрових протитанкових гармат,— каже якийсь дуже чемний голос,— це безперечна перевага... маневреність... маневреність...

— Еге ж, тільки стукають у броню,— сміється так само чемно другий голос.

— Ну, що ви!

— Авжеж, він за це дістав рицарський хрест... а ми, ми нічого, хіба що повні штанці г...на...

— їм треба було слухатися фюрера. К бісу аристократів! І прізвище в нього було фон Крузайтен. Одне прізвище чого варте. Міг би, чорти б його вхопили, краще думати...

Щастя Неголеного, що він спить тепер, коли починаються балачки, і може прокинутись, коли все стихне. Я втішатиму себе тим, що маю попереду ще дві ночі, думає Андреас... дві довгі, довгі ночі, коли я хотів би лишитися сам. Якби вони знали, що я молився і за чернівецьких, і станіславських, і коломийських євреїв, вони відразу ж віддали б мене під арешт або спровадили до божевільні... 37-міліметрові протитанкові гармати...

Блондин дуже довго тре свої вузькі, як щілини, каламутні очі. Кутики очей у нього бридко каправі, та він пропонує Андреасові хліб, білий хліб з джемом. І в нього у флязі ще є кава. Добре що-небудь з'їсти; Андреас відчуває, що він знову дуже зголоднів. Його охоплює якась жадоба, він уже не може відірвати очей від великої хлібини. Хліб виявився страшенно смачним.

— Так,— зітхає Блондин,— це ще моя мама пекла. Потім Андреас довго сидить у клозеті й курить. Клозет —

єдине місце, де справді можна побути самому. Єдине місце в усьому світі, й він відчуває, що знову переміг відчай. Відчай — тільки мана, яка з'являлась йому спросоння, а тут він сам, і все його з ним. Коли він не сам, у нього нічого не лишається. А тут є все: і Пауль, і очі коханої дівчини... Блондин і Неголений, і той, що сказав: "Фактично, фактично ми вже виграли війну", і той, що оце тільки-но сказав: "В цьому безперечна перевага 37-міліметрових протитанкових гармат",— усі вони з ним, і молитви теж живі, дуже близькі й теплі, і — гарно побути самому. Коли залишаєшся сам, перестаєш бути таким самотнім. Сьогодні ввечері, думає він, я знову довго молитимусь, сьогодні ввечері у Львові. Львів — це трамплін... між Львовом і Коломиєю... поїзд що хвилина, то ближче до цілі, а колеса, які котилися по Парижу, вокзалу Монпарнас, а може, через Гавр або Абевіль, ці колеса котитимуться і по Перемишлю... ближче до трампліна...

Надворі зовсім розвиднілось, але сонце сьогодні, здається, так і не проб'ється, лише часом поміж товстими сірими громадами хмар раптом прозирає світла пляма, яка пронизує м'яке сіре повітря й освітлює ліси, далекі пагорби, села й постаті одягнених у темне людей, які, приставивши дашком руку до очей, дивляться вслід поїздові. Галичина... Галичина... Він сидить у клозеті, аж поки його не виганяють звідти настирливим стуканням і лютою лайкою.

Поїзд прибув до Перемишля точно за розкладом. Там стояла майже гарна погода. Вони зачекали, поки всі повиходять з поїзда, і розбудили Бородатого. Перон зовсім спорожнів. Сонце, пробившись крізь хмари, припікало закурені купи каміння й піску. Бородатий вмить оцінив ситуацію.

— Ясно,— сказав він. Потім устав і перетяв кусачками дріт на дверях, щоб вони змогли відразу вийти. У Андреаса було найменше речей — тільки ранець через плече, який дуже полегшав, коли з'їдено було основну вагу — бутерброди "авіаційного нальоту". Сорочка, пара шкарпеток, папка з письмовим приладдям для листів, завжди порожня

планшетка й сталева каска. Автомат же він забув, він так і стоїть у Пауля в гардеробі під дощовиком.

Блондин має пілотський рюкзак і валізу, Бородатий — дві картонні коробки і ранець. У обох також пістолети. Тільки зараз, вийшовши на сонце, вони побачили, що Бородатий у чині унтер-офіцера. На сірому комірці тьмяно поблискують нашивки.

Перон порожній і похмурий, все схоже на товарну станцію. Праворуч тягнуться бараки, багато бараків: дезин секцій ні, кухонні, житлові, спальні бараки, і в одному, напевно, бор-дель, де все гарантовано щодо гігієни. Нічого, крім бараків, але вони йдуть уліво, до глухої порослої травою колії, до порослої травою платформи під сосною. Андреас з Блондином лягають на сонечку за бараками, звідки добре видно давні вежі Перемишля понад Саном.

Бородатий не сідає. Він тільки скидає свої речі й каже:

— Піду візьму сухий пайок і дізнаюсь, коли буде поїзд на Львів, гаразд? А ви подрімайте трохи.

Він бере їхні відпускні посвідки й повільно віддаляється, спускаючись з платформи. Йде неймовірно повільно, страшенно повільно, і їм видно, що його сині робочі штани брудні, всі в плямах і маленьких дірочках, як від колючого дроту; йде дуже повільно, наче аж похитуючись, і здалеку може здатися, що він з флоту.

Полудень, дуже гаряче, і тінь від сосни вже пронизана спекою, суха тінь не дає прохолоди. Блондин простелив ковдру, й вони лежать, поклавши голови на свої речі, й дивляться на місто поверх гарячих паруючих дахів численних бараків. Десь поміж двома бараками зникає Бородатий. Хода в нього така байдужа...

На іншій колії стоїть поїзд, який іде в Німеччину. Локомотив уже випускає пару, солдати з непокритими головами визирають із вікон. Чому б мені не сісти? Це просто дивно. Чому б мені не сісти в цей поїзд і не поїхати назад до Рейну? Чому б не купити відпускну посвідку, адже в цій країні все можна купити, й не поїхати до Парижа, на вокзал Монпар-нас, і не обійти всі вулиці одну по одній, обнишпорити всі будинки і шукати, шукати заради тієї єдиної крихти ніжності — доторку рук, її рук. П'ять мільйонів — це восьма частина, чому б їй не опинитися серед них?.. Чому б мені не поїхати до Ам'єна, до будинку, обгородженого цегляним муром з просвітами, й не пустити собі кулю в голову на тому місці, де її погляд, такий близький і ніжний, по-справжньому й глибоко запав мені в душу за якусь чверть секунди? Але ці думки такі безвільні, як і його ноги. Яка розкіш, що можна випростати ноги, ноги стають усе довшими й довшими, йому здається, що їх можна простягти аж до Перемишля.

Вони лежать там і курять, такі розморені й стомлені, як може бути стомлена людина після спання й сидіння у вагоні.

Сонце вже описало велику дугу, коли Андреас прокидається. Бородатий усе ще не повернувся. Блондин не спить, він знову курить.

Поїзд до Німеччини відійшов, але на його місці вже стоїть інший — теж до Німеччини, й там унизу з великого дезинсек-ційного барака виходять сірі постаті з пакунками, ранцями, з автоматами, що теліпаються на шиях,— ці люди їдуть до Німеччини. Раптом один з них кинувся бігти, тоді побігло троє, потім десятеро, а далі вже всі побігли наввипередки, вибиваючи один одному пакунки з рук, і вся сіра, загнана й стомлена череда біжить, тому що в одного не витримали нерви...

— Де в тебе карта? — питає Блондин. Це перші, вимовлені за довгий час, слова.

Андреас дістає карту з кишені мундира, розгортає її й сідає; він розстеляє її в себе на колінах. Його очі прикипіли до слова "Галичина",

але палець Блондина лежить значно далі на південь і на схід; це довгий, дуже тонкий, зі світлими волосинками палець, що його навіть бруд не може позбавити шляхетності.

— Сюди,— каже Блондин.— Осюди мені треба. Ще десять днів їхати, якщо все буде нормально.

Його палець з гладеньким і все ще блискучим, з голубуватим відливом, нігтем заповнює всю відстань між Одесою і Кримом. Кінчик нігтя вперся в Миколаїв.

— їдеш у Миколаїв? — питає Андреас.

— Ні,— Блондин здригається, і його ніготь сповзає нижче, а Андреас помічає, що, дивлячись на карту, той нічого не бачить, бо думає про щось інше.— Ні,— ще раз каже Блондин,— в Очаків. Я в зенітній артилерії, спершу ми були в Анапі, на Кубані, знаєш, але нас звідти поперли. А тепер Очаків.

Раптом обидва глянули один одному в очі. Вперше за сорок вісім годин, які просиділи разом, вони подивились один одному в очі. Довго грали в карти, пили, їли і спали, прихилившись один до одного, а зараз уперше глянули одни одному в очі. Андреас побачив, що очі в Блондина затягнуло якоюсь огидною білувато-сірою слизистою плівкою. В Андреаса було таке відчуття, наче він своїм поглядом проткнув перший свіжий струп, яким щойно затяглася гнійна рана. Він раптом відчув відштовхуючі флюїди, які випромінює цей чоловік, який напевно колись, коли його очі були ще ясними, був гарний: стрункий, з ясним волоссям і витонченими руками. Отак-то воно буває, думає Андреас.

— Так,— каже Блондин тихо, наче почувши Андреасові думки,— так воно буває. Він провадить далі тихо, зловісно тихо: — Так воно і є. Він мене звів, той вахмістр. Я наскрізь зіпсований і про г ни лий, і ніщо в світі мене вже не тішить, навіть їжа, це так тільки здається, що я їм усмак, а я

їм, як автомат, п'ю, як автомат, сплю, як автомат. Це не моя вина, це вони мене зіпсували! — Він раптом зривається на крик, а тоді знов затихає.— Шість тижнів ми сиділи на позиції вище Сиваша... там, скільки оком кинь, ні будинку, ні навіть якоїсь руїни. Болота, вода... верболози... а вгорі літаки росіян, які полювали за нашими літаками, що літали з Одеси до Криму. Шість тижнів ми там сиділи. Описати це неможливо. В нас там була тільки одна гармата, і нас шість чоловік, та ще вахмістр. І жодної тварюки поблизу. Провіант вони підвозили нам машиною до краю болота, а звідти ми повинні були забирати його самі і переносити по вистелених хмизом стежках на позицію, завжди рівно на чотирнадцять днів і завжди цілу купу їжі. їжа була нашою єдиною розвагою, та ще рибалка і війна з мухами... величезні хмари мух, я навіть не знаю, як ми не побожеволіли. Вахмістр був чиста тварюка. Він тільки й знав що цілими днями брутально лаявся, це спершу, а жер він жахливо. М'ясо і сало без хліба. Так,— страхітливий стогін вихоплюється з його грудей,— людина, яка не їсть хліба,— це пропаща людина, кажу тобі. Так...— Западає моторошна тиша, а тим часом над Перемишлем світить золоте, тепле, чудове сонце.

— Боже мій,— стогне Блондин.— Він звів нас, що про це довго говорити? Ми всі стали... крім одного. Той не дався. То був літній чоловік, одружений, мав дітей, вечорами він часто, плачучи, показував нам фотографії своїх дітей... до того. Він не хотів, відбивався, погрожував... він був дужчий, ніж ми всі п'ятеро разом; і якось уночі, коли він один стояв на посту, вахмістр його застрелив. Тихо вислизнув надвір і застрелив його — ззаду. З його ж пістолета; потім позганяв нас із ліжок і змусив допомагати йому викинути труп у болото А трупи такі важкі... Хлопче, людські трупи страшенно важкі. Трупи найважче, що є в усьому світі, нас шестеро ледве могли його нести, було темно, йшов дощ, і я подумав: ось воно, пекло. А вахмістр передав у рапорті, що старий бунтував і погрожував йому зброєю, а пістолет старого він приніс із собою як речовий доказ, там же бракувало одного набою. А його жінці послали листа, що він загинув за Велику Німеччину в болотах Сиваша... так, а через вісім днів прийшла перша машина з продовольством і привезла для мене телеграму, де було сказано, що нашу фабрику розбомбило і що мені дали відпустку. Мені не треба було більше

повертатись на позицію, я просто поїхав звідти, і край! — В його голосі чути було дику радість.— Я вирвався звідти. Як він, певне, лютував! У штабі мене перш за все допитали як свідка в справі старого, і я казав так само, як написав у рапорті вахмістр. А тоді геть, геть звідти! З батареї — в частину, в Очаків, а тоді — в Одесу, й геть...

Тяжке мовчання, а сонце світить так само гарно, тепло і лагідно; Андреас відчув жахливу відразу. Це найстрашніше, думає він, це найстрашніше...

— Для мене нема й не буде вже більше ніякої втіхи. Я боюсь навіть глянути на якусь жінку. Вдома то сидів у напівзабутті, то плакав, як недоумкувата дитина; мама подумала, що в мене якась жахлива хвороба. Не міг же я їй нічого розповісти, цього жодній людині не можна розповісти...

Це дико, що сонце так світить, думає Андреас, відчуваючи, що в ньому сидить відраза, як отрута в крові. Він пробує взяти Блондина за руку, але той злякано сахається від нього.

— Ні,— скрикує він.— Ні!

Він перевертається на живіт, обхопивши голову руками, й схлипує, схлипує. Від того хлипання мала б розверзтися земля, а тим часом над цим плачем сміється небо — сміється до бараків, до всіх численних бараків, до веж Перемишля над Саном...

— Вмерти,— схлипує Блондин,— тільки вмерти. Я хочу вмерти, це кінець. Умерти...— Його слова захлинаються в клекотінні, й Андреас розуміє, що той плаче сльозами, справжніми сльозами.

В Андреаса потемніло в очах. Хвиля з крові, бруду й слизу затопила його, він молився, відчайдушно молився, так наче потопаючий, що

кричить, опинившись сам-один посеред моря, де не видно ні берега, ні рятівника...

Це добре, думає він, сльози допомагають... поплакати корисно, плач, плач, хто з нещасних людей не плакав? І мені треба поплакати, так, треба, Бородатий плакав, і Блондин плаче, а я, я вже три з половиною роки не плакав, жодної сльози не пролив відтоді як спустився з тієї гори в Ам'єні й полінувався пройти ще три хвилини до поля, на якому мене поранило.

Другий поїзд теж відійшов, і перон спорожнів. Дивно, думає Андреас, навіть коли б я захотів, то уже не міг би повернутись назад. Не можна залишати самими цих двох. І я вже не хочу повернутись назад, вороття немає...

Вокзал з усіма своїми коліями зараз зовсім порожній. Тільки щось тьмяно поблискує поміж рейками, та десь позаду, біля входу, працює група поляків, які вивантажують щебінь, а пероном іде чудернацька постать у штанях Неголеного. Вже здалеку видно, що це не той Бородатий, несамовитий і зневірений, що сидів у поїзді і з горя наливався шнапсом. Це зовсім інший чоловік, тільки штани в нього лишилися ті ж самі. Чоловік із зовсім гладеньким і рожевим обличчям, у зсунутому трохи набакир кашкеті, і в його очах, коли він підходить ближче, видно щось справді унтер-офі-церське, отака собі суміш холодності, насмішкуватості, цинізму й мілітаризму. І очі здаються виспаними, й Неголений вже поголений, умитий і причесаний, і руки в нього чисті, і добре, що знаєш його ім'я — Віллі, бо тепер про нього вже не можна думати як про Неголеного, тепер треба думати як про Віллі. Блондин усе ще лежить на своїй ковдрі, затуливши обличчя долонями, важко дихає— чи спить, чи стогне, а чи плаче, важко зрозуміти.

— Спить? — питає Віллі.

— Так.

Віллі розгортає принесене й акуратно розкладає все на дві купки.

— На три дні,— каже він.

На кожного виходить по цілій буханці хліба, великому шматку вареної ковбаси — сік з неї аж скапує крізь папір. А ще йому дали для кожного майже по півфунта масла, по вісімнадцять цигарок і по три пакетики льодяників.

— А тобі? — питає Андреас.

Віллі підводить на нього здивований, майже ображений погляд.

— Я ж свої талони марками на шістнадцять днів наперед узяв.

Дивно, але те все не сон, те, що Віллі розповідав уночі. Це ж той самий чоловік, який стоїть отут перед ним, гладенько поголений, зі спокійними, хоча й трохи зболеними очима, який зараз дуже обережно, щоб не зім'яти кант, одягає в тіні під сосною свої чорні танкістські штани. Новісінькі штани, що лежать на ньому, наче влиті. Зараз він уже зовсім як унтер-офіцер.

— І ще пиво,— каже Віллі. Він дістає три пляшки пива, вони ставлять картонну коробку Віллі поміж собою як стіл і сідають їсти. Блондин не ворушиться, він лежить, уткнувшись обличчям у землю, як лежать убиті. Віллі дістав собі польського сала, пшеничного хліба і цибулі. Пиво чудове, навіть холодне.

— Ці польські перукарі,— каже Віллі,— екстраклас. За шість марок роблять тебе зовсім іншою людиною, навіть голову помили. Просто казка, а стрижуть як! — Він скидає кашкет і демонструє акуратно підстрижену потилицю.— Оце я називаю стрижкою.

Андреас усе ще не зводить з нього здивованого погляду. В очах у Віллі зараз з'явилося щось сентиментальне, щось унтер-офіцерськи сентиментальне. Приємно їсти наче за справжнім столом, далі від бараків.

— Ви,— каже Віллі, жуючи й зі смаком запиваючи пивом,— ви теж повинні піти помитися або хоч голови помити в перукарні, стаєш зовсім іншою людиною. Все скидаєш із себе, весь бруд. Але спершу поголитися. Тобі теж можна.— Він дивиться на Андреасове підборіддя.— Тобі справді теж можна. Чоловіче, це казка, знімає втому, і взагалі... взагалі...— Він шукає відповідного слова,— стаєш просто зовсім іншою людиною. Ще є час, ще дві години до відходу нашого поїзда. Сьогодні ввечері будемо у Львові. Зі Львова поїдемо транзитом, цивільним кур'єрським поїздом Варшава — Бухарест. Це казка, не поїзд, я ним завжди їжджу, треба тільки мати печатку, а печатка в нас буде, тільки як — не скажу...

Отже, нам не треба буде двадцяти чотирьох годин, щоб дістатися зі Львова до того місця, де це станеться, думає Андреас. Щось тут не те. Ми не виїдемо завтра о п'ятій ранку зі Львова. Бутерброди дуже смачні! Він товсто намащує хліб маслом і великими шматками відкушує соковиту ковбасу. От дивно, думає він, це масло на неділю, та ще, мабуть, трохи й на понеділок, і я їм масло, яке мені вже зовсім не належить. Та й на те, що на неділю, я вже не маю права. Продовольство розраховане від обіду до обіду, отож те, що на неділю на обід, уже не моє. Вони можуть віддати мене за це під військовий трибунал... покладуть мій труп на кафедру перед військовим суддею й оголосять: він з'їв масло за неділю, а частково й за понеділок, він обікрав переможний німецький вермахт. Він знав, що помре, і все-таки з'їв ще й масло, і хліб, і ковбасу, і цукерки, й викурив цигарки, ми не можемо внести цього ні в які статті видатків. Провіант на мертвих ніде не враховується. Ми ж, кінець кінцем, не якісь погани, що кладуть мерцям харчі в домовину. Ми добропорядні християни, а він обікрав добропорядний християнський, великонімецький, переможний вермахт. Ми повинні його засудити...

— У Львові,— сміється Віллі,— у Львові я вже дістану печатку. У Львові все можна дістати, це вже я напевне знаю.

Андреасові досить було сказати тільки одне слово, тільки спитати — і він би дізнався, як і де можна роздобути у Львові печатку. Але Андреас не хоче цього знати. Йому досить того, щоб вони мали печатку. Цивільний транзитний поїзд — це саме те, що він би хотів. Просто чудово їхати цивільним поїздом. Там будуть не тільки солдати, не самі чоловіки. Це жахливо — весь час бути між самими чоловіками, чоловіки гірші від жінок. А там будуть жінки... польки... румунки... німкені... шпигунки... дружини дипломатів. Як гарно їхати в поїзді, де є жінки... до... до... до того місця, де я помру. Що ж там трапиться? Партизани? Скрізь є партизани, але чого партизанам нападати на цивільний поїзд? Є досить поїздів із відпускниками, де їдуть цілі полки солдатів зі зброєю, речами, провіантом, обмундируванням, грішми й амуніцією.

Віллі розчарований, що Андреас не питає, де ж він дістане у Львові печатку. Йому так хочеться розповісти про Львів.

— Львів! — вигукує він і сміється. А оскільки Андреас і далі нічого не питає, він починає сам: — У Львові, знаєш, саме там ми завжди збували автомобілі.

— Завжди? — Андреас починає слухати.— Завжди збували?

— Тобто коли в нас з'являвся зайвий на продаж. Ми ж ремонтна майстерня, і в нас час від часу набирається трохи залізяччя, такого-сякого залізяччя, яке, по суті, зовсім не є залізяччям. І нам досить сказати, що це брухт. А обер-інтендант мусить закривати на це очі, бо ж і сам завжди волочився з чернівецькою єврейкою. А це ж зовсім не брухт, той автомобіль, розумієш? Можна собі з двох або з трьох зробити чудову машину, росіяни роблять це чудово.

А у Львові дають за це сорок тисяч готівкою. Поділи на чотири. Я та ще троє з нашої колони. Звичайно, це смертельна небезпека, тут уже доводиться трохи ризикнути,— він тяжко зітхає.— Аж кров холоне в жилах, ясна річ. Ніколи не знаєш, чи той, з ким ведеш торг, часом не з гестапо, цього ніколи не можна знати, аж до самого кінця. Чотирнадцять днів кров таки холоне від думки про це. Якщо за чотирнадцять днів не прийде ніякого повідомлення і нікого з тих, що були при цьому присутні, не заарештовано, значить і цього разу пронесло. Сорок тисяч готівкою.— Він з насолодою потягує пиво.— Як подумаю, скільки добра там зараз валяється в грязюці довкола Нікополя. Мільйони, кажу тобі, просто мільйони! І жодній свині воно не придасться. Хіба росіянам. Ти знаєш,— він з насолодою закурює,— часом вдавалося і частинами дещо збути, це не так небезпечно. Якусь дифіцит-ну запчастину, чи двигун, чи покришки. Або ще одяг. Там шалений попит на одяг. Наприклад плащ — це майже тисяча марок, добрий плащ. Вдома я, знаєш, побудував собі невеличкий будиночок, такий собі симпатичний невеличкий будиночок з майстернею... для... для, що? — питає він раптом. Але Андреас нічого не сказав, він тільки швидко поглянув на нього і побачив, що очі у Віллі знов стали похмурі, чоло поорали зморшки, і він квапливо допиває пиво. Вчорашнє обличчя, воно й без бороди знову таке ж саме... Сонце все ще золотить вежі Перемишля над Саном. Блондин заворушився. Видно, що він лишень прикидався, наче спить. Він удає, що прокинувся. Дуже довго випростується, тоді повертається на другий бік і розплющує очі, але він не знає, що сліди від сліз дуже добре видно на його брудному обличчі. Це справжні борозни, борозни в бруді, як у маленької дівчинки, в якої на дитячому майданчику поцупили бутерброд. Він цього не знає, може, вже взагалі забув, що плакав. Каправі, почервонілі очі викликають відразу; можна справді подумати, що він венерично хворий...

— А-а-а! — позіхає він.— От добре, є що пожувати. Його пиво вже трохи нагрілося, але він спрагло й квапливо

п'є, а потім береться до їжі, тим часом як Андреас і Віллі палять і поволі, смакуючи, п'ють горілку, чисту як сльоза, чудову горілку, яку Віллі дістав з ранця.

— Так,— сміється Віллі, але так раптово уриває сміх, що обидва злякано обертаються до нього. Віллі червоніє, втуплює погляд у землю й робить великий ковток горілки.

Що? — питає стиха Андреас.— Що ти хотів сказати? Віллі ледве чутно відповідає:

— ...Хотів сказати, що я зараз пропиваю свою заставну, справді пропиваю заставну. За той будинок, що жінка дістала в придане, була ще одна заставна, невелика, на чотири тисячі, і я хотів їх оце сплатити... але пропало, давайте вип'ємо, будьмо!

Блондинові теж не дуже хочеться йти кудись до міста в перукарню чи в лазню, або туди вниз — в один із бараків. Вони беруть під пахви рушники й мило і йдуть униз.

— І щоб гарно почистили чоботи, дітки! — гукає їм у слід Віллі. В нього самого чоботи виглянсувані до блиску.

В якомусь тупику стояла велика водяна помпа для локомотивів, з якої без упину тихо цюркотіла вода, стікаючи на землю тоненькою цівочкою, і навколо в піску утворилась величезна калюжа. Справді чудово, що можна помитись. Якби ще тільки мило милилось як слід. Андреас узяв своє мило для гоління. Воно мені більше не знадобиться, думає він. А взагалі воно розраховане на три місяці, а мені його дали якихось чотири тижні тому, та мені воно однаково вже не знадобиться, а що залишиться, дістанеться партизанам. Партизанам теж потрібне мило, адже поляки так люблять голитися. І навіть спеціалізуються на чищенні черевиків і голінні. Та тільки-но вони зібралися поголитись, як побачили, що Віллі згори гукає до них і розмахує руками, та так виразно і справді драматично, що вони похапали свої речі й витирались уже по дорозі.

— Дітки! — кричить Віллі.— Тут запізнився поїзд для відпускників на Ковель! Біжіть швидше — за чотири години будемо у Львові, у Львові підете й поголитеся...

Вони понадівали кітелі й шинелі, нацупили кашкети і йдуть з речами на перон, де стоїть отой запізнілий відпускний на Ковель. У Перемишлі висідає небагато, але Віллі знаходить купе, з якого вийшов цілий гурт солдатів-танкістів, молоденьких хлопців, від їхнього нового одягу поширюється стійкий запах речового складу. Скориставшись тим, що прохід звільнився, вони швиденько заходять у вагон, поки ті, що там уже знаходяться, не встигли, разом зі своїми речами, позаймати звільнені місця.

— Зараз четверта,— тріумфуючи кричить Віллі,— так ми найпізніше о десятій будемо у Львові. Люкс! Цей чудовий поїзд не міг би вигідніше запізнитись. У нас ціла ніч, ціла ніч!

Вони швиденько вмощуються — сідають так, щоб можна було принаймні спертися спиною.

Андреас, уже сидячи, нарешті витирає як слід ще й досі мокрі вуха, розпаковує свій ранець і складає нашвидкуруч запхані туди речі. Тепер там були: брудна сорочка, брудні кальсони й пара чистих шкарпеток, рештки ковбаси й трохи масла в слоїку. Ковбаса — з пайки на понеділок, масло з пайки на другу половину понеділка, цукерки — з пайки на недільний обід; і молитовник — молитовник, який він усю війну тягав за собою й жодного разу не розгортав. Він завжди молився без молитовника, але ніколи не вирушив би без нього в дорогу. Дивно це, думає він, усе це дивно, й припалює собі цигарку, на яку ще навіть має право, цигарка — з пайки на суботу, з пайки, виданої на добу: від обіду в п'ятницю до обіду в суботу...

Блондин грає, а вони обидва мовчки палять, тим часом поїзд рушає. Блондин грає тепер по-справжньому, здається, він сам придумує музику,

бо це не знайомі, відомі мотиви, а напрочуд лагідні, хвилюючі, зовсім безформні мелодії, які викликають думку про болото.

Так, думає Андреас, гнилий Сиваш. Що вони там роблять зараз біля своєї гармати? Його проймає дрож. Може, вони всі перебили один одного, може, прикінчили вахмістра, а може, їх змінили. Треба сподіватися, що їх змінили. Цієї ночі я молитимусь за тих біля гармати в болотах Сивашу і за того, що поліг за Велику Німеччину, бо він не, бо він не... хотів стати таким; це справді геройська смерть. Його останки лежать десь у болоті, там, у гнилому Сиваші, ніхто з людей не знає, де його могила, ніхто не видобуде його останків і не перенесе на військове кладовище, ніхто про нього не згадає, а він якогось дня воскресне, там у болотах Сивашу, батько двох дітей, дружина його живе в Німеччині — і ортсгрупен-ляйтер з украй скорботним обличчям вручив їй похоронку в Бремені, в Кельні або в Леверкузені, може, його жінка живе саме в Леверкузені. Він воскресне там, десь далеко в болотах Сивашу, і аж тоді вийде на божий день, що він зовсім не поліг за Велику Німеччину і не тому, що збунтувався й напав на вахмістра, а тільки тому, що не хотів стати таким.

Обидва здригаються, коли Блондин зовсім несподівано уриває гру, їх полонили, просто-таки оповили ці лагідні, ніжні, невиразні мелодії, а тепер ці тенета враз розірвалися.

— Гляньте,— каже Блондин і показує на рукав солдата, який стоїть біля вікна й курить люльку.— Ми це виготовляли вдома. Смішно, так рідко побачиш, а ми ж випускали їх тисячами.

Андреас і Віллі не розуміють про що він говорить. Блондин дивиться, змішавшись і червоніючи, в їхні запитливі очі.

— Кримські нашивки,— каже він аж ніби з серцем.— Кримських нашивок ми випускали безліч. Тепер робимо кубанські нашивки, скоро вони вже з'являться. І жетони з числом підбитих танків виготовляли

цілими партіями, а до того — ордени за Судети з маленькими плакетками, на яких були зображені Град чани. Це було у тридцять восьмому.

Вони все ще дивилися на нього так, наче він говорив по-гебрейськи, дивились запитливими поглядами, а він ще більше червонів.

— Хлопці! — він мало не зривається на крик.— У нас же була своя фабрика!

— А, он воно що,— тільки й кажуть обидва.

— Так, вітчизняна фабрика прапорів.

— Фабрика прапорів? — питає Віллі.

— Так вона називалась, ми, певна річ, робили і прапори. Цілими вагонами, розумієте, ще тоді... по-моєму, десь у тридцять третьому. Звичайно, це тоді й було. Але, в основному, виготовляли ордени, жетони і значки для різних товариств, знаєте, такі значки, на яких писалося: "Переможцеві командної першості тисяча дев'ятсот тридцять четвертого" або щось подібне. І значки спортивних товариств, і шпильки зі свастикою, і такі маленькі бляшані прапорці, які можна пришпилити собі до одягу. Синьо-біло-червоні, французькі, в поперечну смужку — синьо-біло-червоні. Ми багато робили на експорт. Але відколи почалася війна, все робили для себе. Наприклад, нашивки за поранення, без ліку — нашивки за поранення. Чорні, срібні й золоті. Але чорні, чорні — найбільше. Ми заробили багато грошей. І ще ми робили й старі ордени часів першої світової війни, і значки спілки фронтовиків, і маленькі пряжки, які носять на цивільних костюмах. Так..

Він зітхає і враз змовкає, знов подивившись на солдата з кримською нашивкою, який усе ще курить люльку, спершись на вікно. Потім Блондин знов починає грати. Поволі, поволі смеркає... а тоді враз, несподівано,

без будь-якого переходу, настають сутінки, набирають сили й темряви; швидко вечоріє, і от уже за порогом стоїть холодна ніч. Блондин награє свої болотяні мелодії, які присипляють їх, як наркотики... Сиваш, думає Андреас, я мушу помолитися за тих людей біля гармати в болотах Сивашу, перше ніж засну. Він помічає, що знову починає засинати, а це ж його передостання ніч. І він молиться, молиться... але слова плутаються, все напливає одне на одне... Дружина Віллі в червоній піжамі... очі тієї дівчини... француз біля муру... Блондин і той солдат, що казав: "Фактично, фактично ми вже виграли війну..."

Цього разу він прокидається від того, що поїзд довго стоїть. На станціях це якось інакше, там ще не встигнеш як слід позіхнути, як уже відчуваєш неспокій коліс і знаєш, що вони скоро рушать. А цього разу поїзд не рушає так довго, що колеса, здається, позамерзали. Поїзд стоїть. Не на станції, на запасній колії. Андреас, нічого не розуміючи, навпомацки встає й бачить, що всі товпляться біля вікон. Почуваючись покинутим, він іде вперед, такий самотній у темному тамбурі, мабуть, через те, що не бачить Віллі і Блондина. Обидва, напевно, стоять десь поперед усіх біля вікон. Надворі темно й холодно, і йому думається, що зараз щонайменше перша або друга година ночі. Він чує, як зовні повз них гуркочуть вагони і солдати в них співають пісні, дурні пісні, які так глибоко в'їлися їм у мозок, що вони, можна сказати, вкарбувалися туди, як мелодія в грамофонну платівку, тільки-но відкривши рот, уже відразу починали співати, співати ці "Марія на лужку" і "Стрілець"... Він теж часом співав їх, не усвідомлюючи, мимохіть, ці пісні, які просто вдовбували, врізали, усвердлювали їм у їхню свідомість, щоб не дати ні про що подумати. А тепер вони викрикують ці пісні в темну, похмуру, невеселу польську ніч, і Андреасові здається, наче він чує, як десь далеко-далеко солдатам відповідає луна, за похмурим невидимим горизонтом — насмішкувато, тоненько й дуже виразно відповідає луна... "Стрілець"... "Стрілець"... "Марія на лужку"... Проїхало, певно, багато вагонів, а потім ураз нічого не стало, й усі повернулись від вікон на свої місця. Віллі й Блондин також.

— СС,— каже Віллі.— Наших розбили під Черкасами. Там знову "котел" чи ще щось таке. А ці — спеціалісти по "котлах".

— Ну, ці вже впораються,— каже якийсь голос.

Віллі, який знову сидить поруч з Андреасом, повідомляє, що вже друга година ночі.

— Під три чорти! Ми ще запізнимося на поїзд у Львові, якщо зараз же не рушимо. Лишилося ще дві години. Доведеться їхати в неділю рано...

— Зараз рушимо, не хвилюйся,— каже Блондин, який знову опинився біля вікна.

— Цілком можливо,— погоджується Віллі.— Але в нас тоді не залишиться часу на Львів. Півгодини на Львів — це ніщо. Львів! — він сміється.

— Я? — раптом голосно питає Блондин.

— Так, ти! — кричить знадвору якийсь голос.— Збирайся і заступай на пост!

Щось невдоволено бурмочучи, Блондин повертається до них, а якийсь тип у сталевій касці, стоячи на приступці, заглядає через вікно до вагона. Коли Блондин запалює сірник, щоб знайти свою портупею й каску, вони бачать масивну важку голову, темні очі й лоб служаки.

— Є тут унтер-офіцери? — кричить голос з-під сталевої каски. Це голос, який тільки й уміє, що кричати. Ніхто не озивається.— Чи є тут унтер-офіцери? — Знову ніхто не озивається.

Віллі змовницьки стусає Андреаса ліктем.

— Не змушуйте мене самого шукати, як знайду когось з унтер-офіцерів, їм же гірше буде.

Ще якусь мить не озивається ніхто, хоча Андреас бачив, що від унтер-офіцерів тут аж кишить. Раптом хтось поруч з Андреасом вигукує:

— Тут!

— Ви що там, спали? — кричить голос з-під сталевої каски.

— Я воль,— відповідає голос, і Андреас упізнає зараз того, з нашивкою за Крим.

Дехто сміється.

— Прізвище? — кричить голос з-під сталевої каски.

— Фельдфебель Шнайдер.

— Призначаю вас старшим по вагону на той час, поки ми тут стоятимемо. Ясно?

— Так точно!

— Гаразд, а цей тут...— він показує на Блондина.— Прізвище?

— Єфрейтор Зібенталь.

— Значить, єфрейтор Зібенталь стоятиме на варті перед вагоном до четвертої години. Якщо до того часу ми не рушимо, ви, старший, заміните його кимось. Крім того, поставте пост по той бік вагона і в разі потреби знайдете йому заміну. Небезпечно! Можуть напасти партизани.

— Так точно!

Тип у сталевій касці зникає, бурмочучи під ніс: "Фельдфебель Шнайдер..."

Андреас тремтить. Аби тільки не на пост, думає він. Я сиджу зовсім недалеко від фельдфебеля, він просто схопить мене за рукав і запхає на пост.

Фельдфебель Шнайдер засвічує кишенькового ліхтарика, освітивши перед собою коридор. Пройшовся по комірцях тих, що лежали, удаючи ніби сплять, а тоді підняв котрогось за комір і, сміючись, сказав:

— Іди, стань зі своєю пукавкою. Нічого не вдієш. Солдат, що його підняли, лаючись, збирається.

Аби вони тільки не докопались, що в мене немає автомата, взагалі ніякої зброї, що мій автомат стоїть у Пауля в гардеробі під дощовиком. Взагалі, що Пауль робитиме з автоматом? Капелан з автоматом — непогана пожива для гестапо. Сам він не зможе про це заявити, бо тоді йому б довелося назвати моє прізвище, і Пауль боятиметься, що вони тоді напевно сповістять у мою частину. Це жахливо, що я залишив Паулю ще й свій автомат...

— Слухай, це триватиме тільки доти, доки ми не поїдемо далі,— каже фельдфебель до солдата, який, лаючись, навпомацки шукає двері й відчиняє їх. Дивно, що поїзд не йде далі; минає чверть години, а вони, стривожені, не можуть заснути. Може, й справді десь поблизу партизани. Напад на поїзд — це найстрашніше, що може бути. Наступної ночі теж, мабуть, слід чекати чогось подібного. Дивно... дивно. Може, подібне станеться й там, між Львовом і... ні, тільки не Коломиєю. Ще двадцять чотири години, двадцять чотири або, щонайбільше, двадцять шість годин. Зараз уже субота, вже справді субота. Я був страшенно легковажним... я знав усе від середи... і нічого не зробив, я знав про це

зовсім певно і молився навряд чи більше, ніж звичайно. Я грав у карти, пив шнапс, їв усмак, спав. Я надто багато спав, а час мчав, час завжди мчить, і тепер мені залишилися останні двадцять чотири години. І нічого я не зробив. Коли знаєш, що маєш умерти, треба все владнати, розкаятись і молитися, багато молитися, а я молився навряд чи більше, ніж звичайно. І це при тім, що знаю все напевно. Я знаю це точно. Субота рано. Неділя рано. Буквально ще один день. Я повинен молитися, молитися...

— Дай-но мені ще ковточок. Холод собачий,— Блондин просовує голову у вікно вагона, його дегенеративний, як у хорта, череп під сталевою каскою здається просто потворним.

Віллі підніс йому до рота пляшку і довго тримає її так. Потім простягає пляшку й Андреасові.

— Не хочу,— каже Андреас.

— Ще один ешелон,— знову чути голос Блондина. Всі кидаються до вікна. Минає півгодини, потім проходить ще один поїзд, знову військовий ешелон, і знову пісні, знову серед темної сумної польської ночі "Стрілець"... "Стрілець" і "Марія на лужку"... і знову "Стрілець". І так весь час, поки не пройде поїзд... з усім своїм господарством, з польовою кухнею і солдатськими теплушками, з отим "Стрільцем", та ще з "Сьогодні нам належить Німеччина, а завтра — цілий світ... цілий світ... цілий світ..."

— Знову СС,— каже Віллі.— І все під Черкаси. Там, здається, все це теж скінчиться крахом.

Він каже це тихо, бо біля нього хтось запекло й оптимістично твердить, що ці вже таки дадуть собі раду.

Пісні лунають уже десь далеко в нічній тиші. Вони линуть з вітром у напрямку Львова, як ледь чутний, приглушений плач, а потім лишається тільки темна і смутна польська ніч...

— Небагато їх вернеться з цих ешелонів, хоч би з сімнадцятеро вернулося,— бурмоче Віллі. Він знову пропонує Анд-реасові пляшку, але той знову відмовляється.

Нарешті настав час, думає він, коли я помолюся. Передостанню ніч свого життя я не хочу проспати чи продрімати, не хочу ні осквернити шнапсом, ні згаяти. Я повинен зараз молитися і, головне, каятись. Надто багато в чому треба каятися, навіть у такому нещасливому житті, як моє, доведеться довго каятись. Тоді у Франції, того спекотного дня, я вихлебтав цілу пляшку шері-бренді, як тварюка, і впав, як тварюка, на землю й трохи був не вмер. Цілу пляшку шері-бренді при тридцяти п'яти градусах у тіні, на голій вулиці у французькій глушині. Тільки тому, що пропадав від спраги й нічого було напитися. Мені було так погано, вісім днів після того голова боліла. А ще я сікався до Пауля, завжди обзивав його "попом" і завжди лаяв попів. Це жахливо — перед смертю думати, що ти когось кривдив. І вчителів у школі, які змушували нас зубрити, обзивав, і на погрудді Ціцерона написав "лайно", зробив це з дурної голови, був тоді іще хлопчиськом, але вже розумів, що це погано, що по-дурному, проте зробив це, бо знав, що всі сміятимуться, бо хотів, щоб інші вважали мене дотепним. Із марнославства. Не тому, що справді вважав Ціцерона лайном; якби я справді так вважав, мені можна було б іще пробачити, а то ж просто задля жарту. А задля жарту нічого не можна робити. І з лейтенанта Шрекмюллера насміхався, з цього сумного, блідого хлопчиська, для якого й погони лейтенанта були надто важкі, просто важезні, а по ньому ж було ясно видно, що це кандидат у смертники. З нього я теж насміхався, бо мені хотілось, аби мене вважали дотепним, таким собі бувалим дотепним вояком. Це, напевно, було найгіршим, і я не знаю, чи господь зможе мене простити. Я насміхався з нього, з його гітлерюгендівського вигляду, а він був уже приреченим на смерть; я прочитав це на його обличчі, і він загинув; під час першого ж наступу в Карпатах у нього влучило, і тіло покотилося урвищем униз,

відразу страшно якось покотилося вниз і, перекидаючись, вгорталось у болото, це було жахливо, хоч труп справді майже кумедно перекидався, дедалі швидше і швидше, дедалі швидше, аж поки опинився на дні ущелини...

А в Парижі я вилаяв повію: серед ночі, це було дуже погано. Вона причепилася до мене холодної ночі... просто накинулась на мене, пальці і кінчик носа у неї посиніли, і я бачив, що вона дуже змерзла і, напевно, була голодна. Мені стало гидко, коли вона сказала :"Ходімо!" І я відштовхнув її, а вона ж замерзла й була бридка й зовсім самотня на тій великій, широкій вулиці й, мабуть, була б рада, якби я ліг поруч неї в її жалюгідне ліжко й хоча б просто трохи її зігрів. А я по-справжньому відштовхнув її, штовхнув у якийсь рівчак, ще й просичав услід щось злостиве. Коли б я тільки міг знати, що з нею сталося в ту ніч. Може, вона кинулася в Сену через те, що була така бридка, що ніхто не пішов з нею тієї ночі, а найгірше те, що я не був би такий жорстокий до неї, якби вона була гарна. Якби вона була гарна, мене не збентежила б її про4>есія і я не штовхнув би її в рівчак, а може, й сам залюбки погрівся б у неї, і не тільки б погрівся. Бог його знає, що було б, якби вона була гарна. Це підло — погано ставитися до людини тільки через те, що вона бридка на вигляд. Бридких людей не буває. Бідолашна шльондра. Господи, прости мені за двадцять чотири години до смерті, що я відштовхнув від себе ту нещасну, бридку, змерзлу повію; відштовхнув уночі, на широкій безлюдній вулиці в Парижі, де вона не могла б знайти жодного клієнта, крім мене. Господи, прости мені все! Що зроблено, того вже не виправиш, і на віки вічні зависне над паризькою вулицею жалібний стогін тієї бідолашної дівчини як звинувачення мені, й нещасні, безпорадні собачі очі лейтенанта Шрекмюллера, якого аж пригинали додолу надто важкі, як для його дитячих плечей, погони...

Якби ж я міг плакати. Я не можу заплакати. Мені й боляче, й важко, і страшно, але заплакати я не можу. Всі вони можуть плакати, навіть Блондин, а я не можу. Господи, зроби так, щоб я міг заплакати...

Багато чого я не можу згадати. Багато чого. Скількох людей я зневажав, і ненавидів, і лаяв подумки. Наприклад, того, що сказав: "Фактично, фактично ми вже виграли цю війну". Я його ненавидів, але мені треба молитися за нього, бо він просто дурний. Я повинен помолитися ще й за того, хто оце щойно вимовив: "Ці вже дадуть собі раду",— і за всіх тих, що захоплено співали "Стрільця".

Я ненавидів тих усіх, що оце проїхали повз нас, співаючи "Стрільця"... і "Марію на лужку"... і "Як гарно бути солдатом"... і "Сьогодні нам належить Німеччина, а завтра—цілий світ". Я ненавидів усіх, усіх, з ким мені доводилося лежати в нестерпній тісноті у вагоні й у казармі. Ах, у казармі...

— Рушаємо! — кричить надворі якийсь голос.— Усі по місцях!

Білявий повертається до вагона, і той, з другого боку,— теж. Поїзд свистить і рушає.

— Слава богу,— каже Віллі. Але все одно вже запізно. Вже пів на четверту, їм треба щонайменше дві години, щоб дістатися до Львова, а вже о п'ятій відходить кур'єрський Варшава — Бухарест.

— Ще й краще,— додає Віллі.— Так ми матимемо цілий день на Львів.

Він знову сміється. Йому б так хотілося більше розповісти про Львів. Це чути з його голосу, але ніхто його ні про що не питає й ніхто не просить розповідати. Всі зморені, вже пів на четверту, страх як холодно, темне польське небо нависає над ними, а звістка про ті два батальйони чи полки, кинуті десь там у котел під Черкасами, змушує їх задумуватись. Усі мовчать, хоч ніхто й не спить. Тільки стукіт поїзда так гарно присипляє й тамує думки, розсіює їхню задуму, одноманітне рак-так-так-бумс, рак-так-так-бумс присипляє їх. Всі вони — нещасні, сірі, голодні, спокушені й обдурені діти, їхня колиска — це поїзди, поїзди для відпускників з фронту, які своїм рак-так-так-бумс присипляють їх.

Блондин, здається, таки спить. Він намерзся надворі, і задуха тут, у вагоні, справді мала б здатися йому теплом і приспати його. Тільки Віллі не спить, Віллі, який колись був Неголеним. Часом чути, як він хапається за свою пляшку з горілкою і з бульканням п'є, а в проміжках тихенько батькує, іноді запалює сірник, закурює цигарку й при світлі сірника бачить Аидреасове обличчя, бачить, що той не спить. Але не каже нічого. І дивно, що він нічого не каже...

Андреас хоче молитися, йому неодмінно треба молитися, спершу проказати всі звичні молитви, іще й кілька своїх власних; потім він хотів перелічити всіх тих, за кого треба помолитися, але зрозумів, що це безглуздя — перелічити всіх. Довелось би перелічити всіх узагалі, усе людство. Треба було б перелічити два мільярди... сорок мільйонів, думає він...

ні, два мільярди довелося б перелічувати. Краще просто молитися за "всіх". Але це нічого не дасть, треба ж перелічити тих, за кого він повинен попросити. Спершу ті, кого образив, перед ким треба загладити свою вину. Він починає згадувати школу, потім — табори трудової повинності, потім — казарму й війну і багато людей, з якими його зводило життя. Його дядько, якого він ненавидів за те, що той марив військовою службою як найщасливішим часом свого життя. Думає про своїх батьків, яких, власне, не знав. Пауль. Пауль десь незабаром прокинеться і правитиме месу. Це вже третя відтоді, як я поїхав, може, він зрозумів, коли я крикнув: "Я помру... скоро". Може, Пауль зрозумів і помолиться за мене в неділю вранці, за годину до моєї смерті або через годину після моєї смерті. Сподіваюсь, що Пауль не забуде й про інших солдатів, тих, що стали такі, як Блондин, і про тих, що стали такі, як Віллі, і про тих, що кажуть: "Фактично, фактично ми вже виграли цю війну", і про тих, які вдень і вночі співають "Стрільця", "Марію на лужку", "Як гарно бути солдатом" і "Так, сонце Мексіки". Він зовсім не думає про дівочі очі цього холодного, безнадійного ранку під темним невеселим галицьким небом. Тепер ми вже точно в Галичині, так близько від Львова. Львів — це ж головне місто Галичини. Тепер я вже потрапив у ті тенета, в які мав потрапити. Мені залишилась тільки одна провінція — Галичина, і я вже в

цій Галичині. За все своє життя я вже більш нічого не побачу, крім Галичини. Моє "скоро" геть стислося! До двадцяти чотирьох годин, до якихось кількох кілометрів. До Львова залишились лічені кілометри, може, шістдесят, і ще після Львова — щонайбільше шістдесят. Отже, моє життя в Галичині — це оті лічені сто двадцять кілометрів. Галичина... Це слово, як ніж на невидимих зміїних лапках, ніж, який блукає десь неподалік, нечутно блукає, такий собі нечутний блукаючий ніж. Галичина. Як воно станеться? — думає він. Застрелять мене чи заколють... а може, затопчуть... а може, мене просто розчавить разом із вагоном. Смерть приходить у найрізноманітніших подобах. Можна вмерти від кулі вахмістра, якщо не схочеш стати таким, як Блондин; можна вмерти як завгодно, а в похоронці все одно буде написано: "Поліг у боях за Велику Німеччину". Я неодмінно маю помолитися за артилерійську обслугу там на півдні, в болотах Сивашу... неодмінно... тільки б не забути... рак-так-так-бумс... неодмінно... рак-так-так-бумс... неодмінно за артилерійську обслугу... в болотах Сивашу... рак-так-так-бумс...

Це просто жах, що під кінець його знову зморив сон. І вони вже у Львові. Тут великий вокзал, чорні металеві конструкції, брудно-білі таблички біля плато^юрм і на них чорним по білому написано: Львів. Ось він — трамплін. Важко повірити, як швидко можна потрапити з берегів Рейну до Львова. Львів, чорним по білому, чітко: "Львів". Головне місто Галичини. Ще на шістдесят кілометрів менше. Тенета вже зовсім стислися. Шістдесят кілометрів, а може, й менше, може, всього десять. "За Львовом", "між Львовом і Чернівцями", це може бути й за один кілометр від Львова. "За" це знову таке саме невизначене поняття, як і "скоро", а він думав, що воно все-таки стислося...

— Ну, хлопче, ти й спиш,— каже Віллі, жваво складаючи свої речі.— Сон у тебе, скажу, хоч з гармати стріляй. Ми ще двічі зупинялися. Тебе мало не поставили на пост. Та я сказав фельдо)эебелк>, що ти хворий, і він не став тебе будити. А тепер вставай!

У вагоні вже нема нікого, а Блондин стоїть на пероні зі своєю льотною сумкою і валізою.

Дуже дивно отак іти собі пероном головного вокзалу у Львові...

Вже одинадцята година, майже полудень, і Андреас відчуває, що страшенно зголоднів. Але з нехіттю думає про варену ковбасу. Хліба з маслом і чогось гаряченького! Я вже давно не їв гарячої страви, добре було б з'їсти чогось гарячого. Дивно, думає він, ідучи слідом за Блондином і Віллі, перша моя думка у Львові: треба з'їсти чогось гарячого. За чотирнадцять чи п'ятнадцять годин до смерті треба з'їсти чогось гарячого. Він сміється так, що ті обидва обертаються і запитливо дивляться на нього, але Андреас, почервонівши, відводить очі. Як і на всіх вокзалах Європи, при вході тут теж патруль — постовий у сталевій касці; він каже Андреа-сові, що йшов останнім:

— Зал чекання ліворуч, і для рядового складу теж.

Як тільки вони минають патруль, Віллі стає майже зухвалим. Він зупиняється посеред вестибюля, припалює цигарку й голосно перекривляє:

— "Зал чекання ліворуч, і для рядового складу теж... їх би, певна річ, влаштувало, щоб ми пішли до тієї стайні, яку вони для нас приготували.

Андреас і Блондин з подивом витріщаються на нього, а Віллі тільки сміється.

— Ну, дітки, давайте-но я сам усе влаштую! Львів — це мій клопіт. "Зал чекання для рядового складу!" Та тут такі кнайпи, такі ресторани,— він прицмокує язиком,—європейського рівня,— і каже ще раз, іронічно наголошуючи: —Європейського рівня.

Його обличчя знову здається давно не голеним, у нього, напевно, страшенно швидко росте борода. Це знов колишнє, сповнене відчаю і суму обличчя.

Він мовчки йде поперед них до виходу, перетинає, не кажучи й слова, широку площу, яка кишить людьми, і незабаром вони опиняються в темному вузькому провулку. Там* на розі стоїть автомобіль, зовсім розтелепаний приватний автомобіль, і те, що Віллі знає водія, схоже на сон. Він гукає:

— Стані!

І знову, як сон: заспаний, брудний старий поляк підводиться з-за керма й, ніяково всміхаючись, вітається з Віллі. Віллі називає якесь польське ім'я, а далі все відбувається дуже швидко: вони втрьох з речами опиняються в таксі і їдуть Львовом. Вулиці тут такі, як у всіх великих містах світу. Широкі, елегантні, пологі сумні вулиці з блідо-жовтими будинками, які здаються вимерлими. А на вулицях повно людей. Люди. Як багато людей! А Стані їде дуже швидко... все, наче вві сні: увесь Львів, здається, належить Віллі. Вони в'їжджають на широкий бульвар, такі бульвари є у всіх містах світу, і все ж це польський бульвар, і Стані гальмує. Він отримує банкноту, Андреас бачить, що Віллі дав аж п'ятдесят марок, і Стані, ошкірившись, допомагає швидко вивантажити їхні речі на тротуар, а потім вони опиняються у здичавілому палісаднику перед будинком з облупленим фасадом. Андреас відразу бачить, що це типовий будинок австро-угорської монархії. Тут, можливо, жив хтось із вищих офіцерських чинів. Раніше, коли ще танцювали вальси. Або, можливо, якийсь високий урядовий чиновник. Це старий австрійський будинок, яких повно скрізь, по всіх Балканах, в Угорщині, в Югославії і в Галичині, звичайно, теж. Усе це встигло промайнути в його голові перш, ніж вони ступили в довгий темний, пропахлий пліснявою коридор.

Та ось Віллі, задоволено всміхаючись, розчиняє брудно-білі високі й широкі двері, й вони опиняються в залі ресторану з м'якими кріслами й гарно накритими столиками, на яких стоять квіти. Осінні квіти, думає Андреас, такі садять на могилах, і ще він думає, що це його прощальний обід. Віллі веде їх до ніші, яку можна заслонити шторою, там теж стоять крісла і гарно накритий стіл, і все це справді здається сном. Невже ж я

щойно не стояв під табличкою, на якій чорним по білому було написано: "Львів"?

Кельнер! Бездоганно виголений елегантний польський кельнер у начищених до блиску невисоких черевиках усміхається до них, тільки фрак на ньому трохи бруднуватий. Всі вони тут усміхаються, думає Андреас. Фрак у кельнера трохи бруднуватий, але це дрібниці, зате черевики — як у великого князя, і поголений божественно... начищені до блиску чорні невисокі черевики...

— Георг,— каже Віллі.— Ці панове хотіли б помитися й поголитися.

Це звучить як наказ. Ні, це й справді наказ. Андреас не може втриматись від сміху, йдучи слідом за незмінно усміхненим кельнером. У нього таке відчуття, наче його запросили до дуже поважної бабусі або до дуже поважного дядечка, а той дядечко сказав: "Немитим і неголеним дітям не можна сідати до столу"...

Величезна ванна кімната сяє чистотою. Георг приносить гарячої води.

— Якщо панове бажають високоякісного туалетного мила, прошу — п'ятнадцять марок.

— Принесіть,— каже Андреас, усміхаючись.— Татко за все заплатить.

Георг приносить мило і все так само усміхаючись, говорить: "Татко заплатить".

Вони з Блондином миються; роздягаються до пояса, добре намилюються і з насолодою розтирають і руки, й усю блідо-жовту непровітрювану солдатську шкіру. Просто щастя, що я захопив з собою чисті шкарпетки, думає Андреас. Можна помити ще й ноги і надіти чисті шкарпетки.

Шкарпетки тут, напевно, дорогі, та й навіщо мені залишати шкарпетки в солдатському ранці, партизани, напевно, мають шкарпетки.

Помивши ноги, Андреас глянув на Блондина. Побачив його здивоване обличчя і засміявся. Та він справді марить наяву.

Як добре почувати себе гладко поголеним, отак, як той поляк, одне жаль, що завтра я знову заросту, думає Андреас. Блондинові можна й не голитися, в нього тільки легкий пушок над верхньою губою. Андреас уперше замислюється над тим, скільки ж років могло б бути Блондинові. Тим часом він одягає свою чудову чисту сорочку зі справжнім цивільним комірцем; тепер можна було б і не морочитися з ідіотською краваткою; голуба сорочка колись була зовсім синя, а тепер стала блакитною. Він застібає сорочку й натягає зверху мундир, досить зношений сірий мундир з нашивками за поранення. Можливо, нашивки за поранення виготовлені на вітчизняній фабриці прапорів, що належить батькові білявого, думає він. Ах, він же збирався подумати про те, скільки років Блондинові. Борода в нього не росте, але і в Пауля борода теж не росте, а Паулю вже двадцять шість років. Блондинові могло б бути й сімнадцять, і водночас сорок років, у нього чудна зовнішність, ну, двадцять йому вже напевно є. Він уже єфрейтор, а перед тим рік-два був солдатом. Отже, десь років двадцять-двадцять один, прикидає Андреас. Гаразд, мундир уже на ньому, комірець застебнутий; справді, як приємно відчувати себе чистим.

Ні, вони самі знайдуть дорогу назад. У ресторані з'явилося кілька офіцерів, яким вони змушені віддати честь. Як це страшно — віддавати комусь честь, це так гидко, і як добре, що можна знову опинитись у ніші.

— Отакими ви мені подобаєтесь, дітки мої,— каже Віллі. Віллі п'є вино і курить сигару. Стіл уже накритий. На ньому повно всіляких тарілок, виделок, ножів і ложок.

Георг обслуговує безшумно. Спершу подає суп. Бульйон, думає Андреас. Він тихо й довго молиться, ті два вже почали їсти, а він усе ще молиться, і дивно, що вони його не перебивають.

Після бульйону подають щось схоже на картопляний салат, тільки дуже маленькі порції. До цього аперитив. Все як у Франції. Потім ідуть різні м'ясива. Спершу німецький біфштекс... а потім подали щось зовсім чудне.

— Що це таке? — питає зверхньо Віллі, а тоді не витримує й сам сміється.

— Це? — Георг усміхається.— Це свиняче серце... Чудово приготоване свиняче серце...— За ним іде відбивна котлета, смачна соковита відбивна. Справжній обід приреченого на страту, думає Андреас, сам лякаючись того, що їсть із таким апетитом. Який сором, думає він, мені слід би молитися, весь час молитися, цілий день простояти на колінах, а я сиджу тут і їм свиняче серце... який сором... Далі приносять овочі — спершу горошок, потім трохи картоплі. І знову м'ясо, щось схоже на гуляш, добре просмажений гуляш. І знову овочі, салат. І нарешті зелень. І кожну страву запивають вином. Віллі наповнює келихи з дуже величним виглядом, але сам при цьому сміється.

— Вся заставна піде сьогодні на обід, хай живе львівська заставна! — вони цокаються і п'ють за львівську заставну.

А потім іще й кілька десертних страв. Як у Франції, знову думає Андреас. Спершу пудинг, справжній пудинг на яйцях. Потім по шматочку кекса під гарячою ванільною підливою.

І знов вони п'ють вино, яке Віллі сам наливає в келихи, якесь дуже солодке вино. Потім на столі з'являється щось дуже маленьке, просто-таки крихітне на білій тарілці. Це заварне тістечко, облите шоколадною помадкою, із збитими вершками, зі справжніми вершками. Шкода, що

воно таке маленьке, думає Андреас. Ніхто не каже й слова, Блондин усе ще наче спить, на його обличчя страшно дивитись, він тільки розкриває рота, і жує, і їсть, і п'є. На завершення справді подають сир. Чорт, таки зовсім як у Франції, сир і хліб, і на цьому кінець. Сир замикає шлунок, думає Андреас, і вони п'ють біле вино, біле французьке... Сотерн...

Господи, та ж він пив сотерн у Ле Тренорі на терасі над морем, чудовий сотерн, схожий на молоко, на вогонь, на мед, сотерн у Ле Трепорі на терасі над морем літнього вечора. І того вечора кохані очі були від нього майже так само близько, як і тоді в Ам'єні. Сотерн у Ле Трепорі. Це таке саме вино. У нього добра смакова пам'ять. Сотерн у Ле Трепорі, і з ним його дівчина, її уста, волосся, очі. І все це завдяки вину; і взагалі як приємно запивати хліб і сир білим вином...

— Діти,— каже благодушно настроєний Віллі.— Ну як, вам сподобався обід?

Так, обід їм справді сподобався, і вони дуже добре себе почувають. При цьому вони не об'їлися. Треба запивати їжу вином, це дуже добре.

Андреас починає молитися... після їжі треба помолитися, і він молиться дуже довго — поки двоє інших сидять, зручно спершись на крісла й курять, Андреас склав руки на столі й молиться...

Життя гарне, думає він, життя було чудове. За дванадцять годин до смерті я, хоч уже й запізно, повинен визнати, що життя гарне. Я був невдячним, я не визнавав, що на світі існують прості людські радощі. А життя все одно було гарним. Він червоніє від збентеження, червоніє від страху, червоніє від каяття. Я справді заперечував, що на світі існує людська радість, що життя все-таки було гарне. Я прожив нещасливе життя, безталанне життя, можна сказати, щомить страждав під цією їхньою огидною уні4юрмою, вони затуркали мене до нестями, змусили проливати свою кров на їхній війні, в прямому розумінні проливати кров, я був тричі поранений на їхніх так званих полях честі: тоді, під Ам'єном,

далі — під Тирасполем, а потім — у Нікополі, і не бачив нічого, тільки паскудство, кров і лайно, і дихав тільки пилюкою і бідою... і чув самі непристойні натяки, і тільки на десяту частку секунди відчув, що таке справжня людська любов, відчув любов, яку чоловік відчуває до жінки, любов, яка все ж прекрасна; відчув тільки протягом десятої частки секунди. І за дванадцять чи, може, за одинадцять годин до смерті я мушу визнати, що життя було таки гарне. Я пив сотерн... на терасі у Ле Трепорі над морем і в Кайо, в Кайо я теж пив сотерн, тоді так само був літній вечір і моя кохана була біля мене... А в Парижі я сидів на терасі якоїсь кав'ярні на бульварі, попиваючи інше, чудове золотаве вино. І, Звичайно ж, тоді теж моя кохана була зі мною, й мені зовсім не треба було опитувати сорок мільйонів людей, щоб почувати себе щасливим. Думав, що не забуду нічого, а от забув усе... все... і цей обід був такий гарний... І свиняче серце, і сир, і вино допомогли мені зрозуміти, що життя було чудове... І в мене ще залишилось дванадцять чи одинадцять годин...

Під кінець він ще раз згадує про чернівецьких євреїв, потім—євреїв із Львова, Станіслава й Коломиї, і гарматну обслугу там, у болотах Сивашу. І того, хто сказав: "Саме в цьому й полягає безперечна перевага 37-міліметрових протитанкових гармат...", і нещасну, бридку змерзлу повію, яку він відштовхнув тоді в Парижі вночі...

— Випий-но, друже,— хрипко говорить Віллі. Андреас підводить голову і п'є. У них ще є вино, пляшка стоїть у відерці з льодом; він випиває келих і просить налити ще.

Я у Львові, що я тут роблю, думає він, у будинку часів габсбурзької монархії, в цьому старому напівзруйнованому часів габсбурзької монархії будинку, у великому залі цього будинку, де колись влаштовувалися бали, великі, пишні бали, танцювали вальси, це було — він подумки рахує,— це було щонайменше двадцять вісім років тому, ні, двадцять дев'ять років, ще двадцять дев'ять років тому, ще до тієї війни. Двадцять дев'ять років тому тут була ще Австрія... потім була Польща... потім Росія... а тепер, тепер скрізь Велика Німеччина. Тоді вони влаштовували бали... кружляли

у вальсах... чудові були вальси, й усі посміхались одне одному, танцювали... а надворі, у великому саду, який, напевно, є десь за будинком, у тому великому саду вони цілувалися, лейтенанти з дівчатами... а може, й майори із заміжніми жінками, а господар дому, той точно був полковником або генералом, і він удавав, ніби нічого не помічає... може, він був обер-регірунгскомісаром або ще чимось таким... отак...

— Та ти пий!

Так, він би з радістю випив ще... час біжить, думає він, хотів би я знати, котра зараз година. Була одинадцята, чверть на дванадцяту, коли ми вийшли з вокзалу, зараз уже, напевно, друга або й третя... лишилось дванадцять годин, ні, трохи більше. Поїзд же відходить аж о п'ятій, а тоді поки ще дійде до того "скоро". "Скоро" знову стало таким розпливчастим, неясним. У кожному разі, це буде не за шістдесят кілометрів від Львова. Шістдесят кілометрів поїзд проходить за півтори години, отже, це було б десь о пів на сьому, а в таку пору вже видно. І в ту мить, як його рука несе келих до уст, він враз усвідомлює, що світла дня він уже не побачить. Сорок кілометрів... це десь година, а то й три чверті години, поки почне трохи розвиднятись. Ні, має бути ще зовсім темно, а ніякий не світанок! Отак-то. Тоді це й станеться! Саме тоді все це й станеться! Це буде десь за чверть шоста, в неділю, а неділя вже завтра. Завтра у Пауля почнеться новий тиждень, і весь цей тиждень Пауль служитиме шестигодинні меси. Я помру, саме коли Пауль підійде до вівтаря. Коли він читатиме першу молитву, сам, без служки, Пауль казав мені, що з служками тепер скрутно. Це станеться, коли Пауль читатиме першу молитву, між Львовом і... треба подивитися, що там за сорок кілометрів від Львова. Треба глянути на карту.

Він піднімає очі й бачить, що Блондин дрімає у своєму м'якому кріслі. Блондин стомився, він стояв на посту. Зате Віллі не спить і щасливо посміхається. Віллі п'яний, а карта лежить в кишені у Блондина. Але поспішати нема куди. У нього в запасі ще годин дванадцять, а то й більше — п'ятнадцять... за цих п'ятнадцять годин йому ще багато чого

треба встигнути. Він повинен молитись, молитись, а не спати, як досі... ні в якому разі більше не спати, і добре, що він уже все точно знає. Ось і Віллі знає, що має померти, і Блондин хоче померти, їхньому життю надходить кінець; пісок у годиннику вже майже весь висипався, до смерті лишилося ще трішки, якась дрібка.

— Отак-то, дітки,— каже Віллі,— шкода, але нам пора. Тут було чудово, правда ж? — Він штурхає Блондина, і той схоплюється. Але він, здається, всередині ще спить, обличчя в нього ще зовсім сонне, а очі вже не здаються такими бридко слизькими; в них зараз проглядає щось дитяче, напевно, це від того, що він справді забув про все, відчув справжню втіху. Радість багато що змиває, так само, як і горе багато що змиває.

— А тепер,— каже Віллі,— тепер нам треба саме в той дім, де "ставлять печатки", але більше я вам усе одно поки що нічого не скажу. — Він трохи ображений, що ніхто ні про що його не допитується; а проте він кличе Георга й розраховується за обід: чотириста з чимось марок. Плюс королівські чайові.

— І виклич машину,— додає Віллі.

Вони беруть свої речі, застібають тугіше ремені, одягають кашкети й прямують через зал до виходу повз офіцерів, повз цивільних і повз отих типів у коричневих мундирах. В очах у офіцерів і в отих типів у коричневому вгадується невимовний подив. І все відбувається так само, як у всіх пивницях Європи: у французьких і угорських, румунських, російських і югославських, чеських, і голландських, і бельгійських, і норвезьких, італійських і люксембурзьких пивницях — скрізь те саме: застебнути тугіше ремені, надіти кашкети й віддати у дверях честь, як при виході з населеного суворими божествами храму.

І вони залишають цей будинок часів габсбурзької монархії і палісадник, Андреас кидає прощальний погляд на облуплений фасад, за яким колись лунали вальси. А потім вони сідають у таксі... і вперед!

— А тепер,— каже Віллі,— тепер ми поїдемо туди, де "ставлять печатки". Саме о п'ятій вони відчиняють.

— Можна, я ще раз гляну на карту,— питає Андреас Блондина, але перше, ніж той встигає знайти її у своїй льотній сумці, вони зупиняються. Вони тільки трохи проїхали по цьому широкому, меланхолійному проспекту австро-угорських часів, у глибині якого видно було великі галявини і поодинокі вілли. Таксі зупиняється перед будинком пізніших, уже польських часів, у нього майже плаский дах, помальований брудно-жовтим кольором фасад і високі, вузькі вікна, закриті віконницями, як у Франції; віконниці з вузесенькими прорізами, пофарбовані вже, видно, дуже давно сірою фарбою. Будинок, де "ставлять печатки", явно польських часів, і Андреас чомусь відразу здогадується, що це бордель. Увесь нижній поверх затуляє густий живопліт, а коли вони йдуть через палісадник, Андреас помічає, що на вікнах першого поверху віконниць немає...

Він бачить штори кольору кориці, штори бруднуваті, майже темно-коричневі, з червонявим відтінком.

— Тут є всі на світі печатки,— каже сміючись Віллі,— треба тільки знати, чого хочеш, і вміти себе поставити.

Вони зупиняються біля входу з речами в руках. Віллі смикає за шнур дзвінка, і їм доводиться досить довго чекати, перш ніж щось озивається в цьому німому, зловісному будинку, хоча Андреаса не залишає відчуття, що за ними весь час

спостерігають. Це триває так довго, що Віллі починає непокоїтись.

— Чорти б їх ухопили,— каже він.— Що їм від мене ховати? Вони ховають усе підозріле, коли до будинку підходить хтось незнайомий,— пояснює він сердито.

Нарешті двері відчиняються, й літня пані, улесливо всміхаючись, зустрічає Віллі з розкритими обіймами.

— Я вас спочатку не впізнала! — люб'язно вигукує вона.— Прошу заходити. А ці,— вона показує на Андреаса й Блондина,— ці двоє молодих людей,— вона трохи несхвально хи тає головою,— молоді люди ще надто молоді для нашого будинку.

Всі троє заходять і складають речі в ніші біля гардеробу.

— Нам потрібні "печатки" на завтрашній поїзд, той що

0 п'ятій ранку, на кур'єрський поїзд, розумієте?

Жінка з сумнівом дивиться на двох молодих відвідувачів. Вона трохи нервується. На ній сивувата перука, це відразу видно. Тонке обличчя, з різкими рисами, злегка підмальоване,

1 підмальовані дуже вправно, з якимось невловним виразом сірі очі. Елегантна сукня, з червоно-чорним візерунком, закрита високо, під саме підборіддя, щоб приховати шию старої жінки — зів'ялу, зморщену, як у курки, шкіру. їй треба носити високі стоячі коміри, як у генеральській 4>ормі.

— Гаразд,— каже нерішуче пані.— А ще?., ще щось бажаєте?

— Мабуть, щось випити і — мені дівчину, а вам?

— Ні,— каже Андреас,— мені не треба.

Блондин страшенно червоніє, він аж пітніє зі страху. Як йому зараз, напевно, жахливо, думає Андреас, може б, йому справді було краще взяти дівчину.

Раптом до Андреасового слуху долинає музика. Це якийсь уривок, клаптик мелодії. Десь відчинили двері до приміщення, в якому, напевно, стоїть радіо, й за цих півсекунди, поки двері були відчинені, він почув якісь уривки мелодії. Видно, хтось, шукаючи, крутить ручку радіоприймача... джаз... солдатські пісні... гучний голос і уривок музики Шуберта... Шуберт... Шуберт... Двері знову зачинились, але в Андреаса лишилося таке відчуття, ніби хтось штовхнув його просто в серце й від удару прорвало невидимий шлюз: він зблід, похитнувся і, щоб не впасти, прихилився до стіни. Музика... фрагмент з Шуберта... я віддав би десять років життя за те, щоб іще раз почути пісню Шуберта від початку до кінця, але в мене лишилось якихось усього дванадцять і три чверті години; адже зараз уже, напевно, п'ята.

— А ви,— питає його літня пані, й тільки зараз Андреас помічає, який неприємний у неї рот, з вузенькими, стиснутими в щілинку губами, який, певно, тільки й знає, що рахувати гроші, чисто тобі щілина в скарбонці.— Ви що ж,— занепокоєно питає пані,— нічого не хочете?

— Музику,— затинаючись, буркоче Андреас.— Музику тут можна купити?

Вона спантеличено, вагаючись, дивиться на нього. Чого тільки вона не продавала за своє життя. Печатки, й дівчат, і пістолети. її рот — це рот людини, що всім гендлюватиме, але вона не знає, як можна торгувати музикою.

— Я,— каже вона роздумуючи.— Музику... ну, звичайно. Сказати спершу "так" ніколи не зашкодить. Сказати "ні"

завжди встигнеться. Коли відразу сказати "ні", ґешефт, вважай, пропав.

Андреас випростується.

— То що, продасте мені музику?

— Тільки разом з дівчиною,— посміхається у відповідь пані.

Андреас страдницьки дивиться на Віллі. Він не знає, скільки це коштуватиме. Музика та ще й дівчина на додаток і, як не дивно, Віллі відразу ж розуміє його.

— Друзяко! — вигукує він.— Не забувай про заставну, хай живе заставна на Львів, усе, що схочемо, буде наше!

— Добре,— каже Андреас до жінки.— Беру музику і дівчину теж.

Двері розчиняються. За ними стоять троє дівчат, які, сміючись, прислухалися до торгу. Дві чорняві, а третя — руда. Руда, впізнавши Віллі, відразу кидається йому на шию, гукаючи до літньої пані:

— А ти продай йому Солістку!

Обидві чорняві сміються, одна з них підходить до Блондина й кладе йому руку на плече. Від цього дотику Блондин починає схлипувати, він буквально ламається, як соломина, так що чорнявій доводиться підхопити його й тримати, нашіптуючи на вухо:

— Тільки не бійся, хлопчику... тільки не бійся!

Власне, це добре, що Блондин плаче, Андреас і сам хотів би заплакати, потік сліз, досі стримуваний шлюзом, з шаленою силою ринув

до горла, до пролому в мурі його байдужості. Нарешті і я зможу заплакати, але не хочу плакати перед цією жінкою, рот у якої схожий на щілину скарбонки, рот, який тільки й знає, що гроші. Може, я поплачу біля Солістки.

— Авжеж, авжеж,— ущипливо говорить чорнява, що виявилася зайвою,— якщо він хоче музики, пошли до нього Солістку.

Вона повертається і йде до дверей. І Андреас, який усе ще стоїть, прихилившись до стіни, чує, як знову відчиняються двері й до нього долинає ще один музичний уривок, але це вже не Шуберт... це щось з Ліста... Ліст — це теж чудово... Ліст теж може змусити мене заплакати, думає він, а я не плакав уже цілих три з половиною роки...

Блондин, як дитина, припав до чорнявої й плаче в неї на грудях, але ці сльози — добрі сльози. В них немає нічого від боліт Сиваша, нема нічого від страху, лишився тільки біль, багато-багато болю. А руда — в неї виявляється добродушне обличчя — просить Віллі, який обіймає її за стан:

— Ну, купи йому Солістку, він такий милий, він просто чарівний із цією своєю музикою.— Вона посилає Андреасові повітряний поцілунок і знову звертається до Віллі: — Він юний і солодкий хлопчик, і ти, старий грішнику, просто повинен купити йому на ніч Солістку і фортепіано.

— Ну, звичайно ж, уся заставна — наша! — горлає Віллі.

Літня пані веде Андреаса сходами, тоді коридором з безліччю зачинених дверей; нарешті вони опинилися в кімнаті, де стоїть кілька зручних крісел, ліжко й 4юртепіано.

— Це наша невеличка вітальня для інтимних свят,— каже вона.— За вітальню ми беремо по шість сотень за ніч, а за Солістку — це, звичайно,

прізвисько, ви ж розумієте? — а Солістка коштує дві з половиною сотні за ніч, не рахуючи того, що ви вип'єте і з'їсте.

Андреас, похитуючись, добирається до одного з крісел, киває головою, згідливо махає рукою й радіє, коли стара нарешті забирається геть. Йому чути, як у коридорі вона гукає до когось:

— Оліно!.. Оліно!..

Краще б він винайняв тільки фортепіано, думає Андреас, саме ^юртепіано без дівчини. Його раптом охоплює жах від думки, що він взагалі опинився в такому будинку. У відчаї він кидається до вікна й шарпає штору. Надворі ще видно. Навіщо ця штучна темрява, коли це останній день мого життя. Для чого затуляти його шторами? Сонце стоїть над пагорбом і осяває своїм теплим і ласкавим промінням сади, за розкішними віллами — дахи будинків. В садах уже, мабуть, достигли яблука, думає Андреас, зараз кінець вересня,— мабуть, у цю пору й тут достигають яблука. А в Черкасах наші знову потрапили в котел, і тих "спеціалістів по котлах" женуть туди, "ці вже упораються". З усім упораються, з усіма впораються. А я сиджу тут біля вікна в борделі, в будинку, де "ставлять печатки", хоча мені лишилося жити всього дванадцять годин, хоч я повинен молитися, на колінах замолювати свої гріхи, але я безсилий проти цього шлюзу, який прорвало в мені, коли ми ввійшли в цей дім і музика кинджалом ударила мене в серце. І все-т^аки добре, що я не буду цілу ніч сам на сам з оцим фортепіано. Я збожеволів би. Саме фортепіано. Добре, що прийде Оліна, Солістка. Я забув узяти карту, думає він, карту! Забув попросити в Блондина, а мені ж неодмінно треба знати, яке місто знаходиться за сорок кілометрів від Львова... неодмінно... бо це ж не Станіслав. Станіслав не може бути, до Станіслава я вже не доїду. "Між Львовом і Чернівцями"... з якою певністю я ще недавно думав про Чернівці! Я міг би навіть побитись об заклад, що побачу ще Чернівці, хоча б околицю Чернівців... а тепер мені залишилось якихось сорок кілометрів... якихось дванадцять годин...

Почувши раптом позад себе тихий шерех, він перелякано здригається. Шерех такий обережний, наче кішка прослизнула в кімнату. Солістка стоїть на порозі, тихо причиняючи за собою двері. Вона невисока на зріст, дуже ніжна, мініатюрна й делікатна, волосся високо підняте й зашпилене на потилиці — дуже гарне довге русяве волосся, золотаве волосся. На ній червоні пантсфельки й блідо-зелена сукенка. їхні погляди зустрілись, і її рука метнулась до плеча, так ніби вона хоче швиденько розстебнути сукенку.

— Не треба! —обурюється Андреас і ту ж мить шкодує, що так різко крикнув на неї. Я вже так був накинувся на ту бідолашну в Парижі, думає він, а тепер цьому вже нічим не зарадиш. Але Солістка дивиться на нього швидше здивовано, ніж ображено. Незвичайна нотка болю в його голосі дійшла до неї.— Ні,— говорить Андреас уже лагідніше.— Не треба.

Він підходить до неї ближче, потім відступає назад, сідає і знову встає.

— Можна, я називатиму тебе на "ти"?

— Можна,— відповідає вона лагідно.— Мене звуть Оліна.

— Я знаю,— каже він.— А мене — Андреасом.

Вона сідає на вказане ним крісло й дивиться на нього здивовано, майже злякано. Тоді він іде до дверей і повертає ключ у замку. Тепер, сівши поряд з нею, він бачить її профіль. У неї маленький носик, ні надто кирпатий, ані надто гострий. Фрагонарівський ніс, думає він, і фрагонарівський рот. На вигляд і не скажеш, зіпсута вона чи невинна, така собі невинно-зіпсута, як ті пастушки на картинах Фра-гонара; але в неї польське обличчя, і навіть потилиця якась чисто польська, гнучка і гарна у своїй простоті.

Добре, що він прихопив з собою цигарки. От тільки сірники скінчилися. Вона підхоплюється, відчиняє шафу, напхану різними пляшками й коробками, дістає звідти сірники. Але перше, ніж дати їх Андреасові, записує на аркуші паперу, що лежить у шафі.

— Я повинна все записувати,— знову лагідно пояснює вона.— Навіть таку дрібницю.

Вони курять і дивляться на золотавий львівський краєвид, на садки поза віллами.

Ти була оперною співачкою? — питає Андреас.

— Ні,— відповідає вона.— Вони мене так називають че рез те, що я вчилася музики. Вони вважають, що кожен, хто вчиться музики, неодмінно повинен співати в опері.

— То ти не співаєш?

— Та співаю, тільки я не вчилася співів співаю просто., просто так.

— А чого ж ти вчилася?

— Гри на 4>ортепіано,— каже вона спокійно.— Я хотіла стати піаністкою.

Дивовижно, думає Андреас, адже я, я теж хотів стати піаністом. Шалений біль стискає його серце. Я теж хотів стати піаністом, це було мрією мого життя. Я вже навіть досить пристойно грав, досить непогано грав, але на мені свинцевим тягарем висіла школа. Школа не давала мені нічого робити. Спершу треба було отримати атестат зрілості. Кожна людина в Німеччині повинна насамперед отримати атестат зрілості. Без атестата нікуди не поткнешся. Отже, я повинен був спершу закінчити школу, а коли я нарешті її закінчив, йшов уже тисяча дев'ятсот тридцять

дев'ятий рік, і довелося відбувати трудову повинність, а коли я відбув трудову повинність, почалася війна, і вже чотири з половиною роки як я не торкався клавішів фортепіано. Я хотів стати піаністом. Я мріяв про це так, як хтось мріє стати директором середньої школи. А я, я так хотів стати піаністом, понад усе на світі я любив 4>ортепіано. Та з цього нічого не вийшло. Спершу атестат зрілості, тоді трудова повинність, а тоді ці свині почали війну, ці свині... Біль стискає йому горло, ніколи ще він не почував себе таким нещасним, як тепер. Це добре, що я страждаю, думає він, може, за це мені проститься те, що я сиджу тут, у львівському борделі, поруч із Солісткою, ціна якої дві з половиною сотні за ніч, не рахуючи сірників і фортепіано, яке коштує шість сотень. Може, мені все це проститься за цей страшний біль, який паралізував мене, паралізував через те, що вона вимовила слова "піаністка" і "офортепіано". Який страшний цей біль, він душить горло, наче страшна отрута, й поволі стікає вниз — по стравоходу в шлунок, розливається по всьому тілу. А ще півгодини тому я був такий щасливий, бо пив сотерн і думав про терасу над морем у Ле Трепорі, де кохані очі тієї дівчини були зовсім поруч і де я подумки грав на о^юртепіано, грав для коханих очей. А тепер, у цьому борделі, мене буквально спопеляє біль, хоч я й сиджу поряд з цією чарівною дівчиною, такою чарівною, що мені міг би позаздрити весь переможний німецький вермахт. І я тішуся своїм стражданням, радію, що ось-ось упаду з болю, щасливий від свого страждання, нестерпного страждання. І все-таки я сподіваюсь, що мені багато чого проститься, і те, що я не молюсь, не молюсь, не молюсь і не клянчу на колінах, коли мені лишилось усього дванадцять годин до смерті. Але де я міг би стати на коліна? Ніде в світі не лишилося більше місця, де я міг би спокійно постояти на колінах. Хіба сказати О ліні, щоб вона постерегла двері, адже Віллі все одно заплатить шістсот марок за фортепіано і двісті п'ятдесят за прекрасну Солістку, не рахуючи сірників і пляшки вина, яку я візьму для Оліни, щоб вона не дуже нудьгувала...

— Що з тобою? — питає Оліна. Відколи він крикнув "не треба", в її лагідному голосі відчувається здивування.

Він підводить на неї очі; як приємно дивитися в її очі, в сірі, дуже ласкаві, сумні очі. Треба відповісти.

— Нічого,— каже він, і несподівано в нього виривається запитання, хоча йому коштує неймовірних зусиль видобути цих кілька слів з наповненого отрутою і болем рота: — Ти встигла довчитися?

— Ні,— коротко відповідає вона.

Справді жорстоко і далі розпитувати її. Дівчина кидає цигарку у велику металеву попільничку, яку вона поставила на підлозі між обома кріслами, і теж питає дуже тихо і лагідно:

— Хочеш, щоб я тобі розповіла?

— Хочу,— відказує він, не сміючи підвести на неї погляду, тому що боїться зустрітися з її спокійними сірими очима.

— Добре,— погоджується вона, але відразу й замовкає. Дивиться в підлогу. А потім він відчуває, що Оліна підняла голову, і раптом питає: — Скільки тобі років?

— У лютому було б двадцять чотири,— тихо каже він.

— У лютому було б двадцять чотири. Було б... Але не буде?

Він дивиться на неї, вражений, який у неї тонкий слух! І раптом розуміє, що він їй про все розповість, тільки їй одній він може це розповісти. Вона буде єдиною людиною, яка дізнається про те, що він повинен умерти завтра на світанку, десь перед шостою або відразу по шостій...

— Та ні, це я тільки так сказав. А яке місто,— питає він раптом,— знаходиться за сорок кілометрів від Львова в напрямку... в напрямку Чернівців?

Вона іще більше дивується.

— Стрий,— каже вона.

Стрий? Яка чудернацька назва, думає Андреас, видно, я не помітив його на карті. Господи, хоч би не забути помолитися за стрийських євреїв... Сподіваюсь, у Стрию ще лишились євреї... Стрий... Так ось, значить, де мені судилося вмерти. Біля міста Стрия... навіть до Станіслава я не дістанусь, навіть до Коломиї, не кажучи вже про Чернівці. Стрий! Ось воно як! А може, його взагалі нема на тій карті, яку мені дав Віллі...

— В лютому тобі буде двадцять чотири роки,— каже Олі-на.— Смішно, але мені теж.

Він дивиться на дівчину. Вона посміхається.

— І мені теж,— повторює вона.— Я народилась дванадцятого лютого тисяча дев'ятсот двадцятого року.

Вони довго дивляться одне на одного, дуже довго, вони не можуть одвести погляду, а тоді Оліна нахиляється до нього, та відстань між кріслами виявляється завеликою, і вона встає, підходить до нього й хоче обійняти... але він відхиляється.

— Не треба,— каже він тихо.— Тільки не сердься, будь ласка, може, хай пізніше... я тобі поясню... я... я народився п'ятнадцятого лютого...

Вона припалює нову цигарку, добре, що не образилась. Усміхається. Напевно, подумала: він же винайняв і цю кімнату й мене на цілу ніч. А зараз щойно шоста, ще навіть і шостої нема...

— Ти ж збиралась мені розповісти,— нагадує Андреас.

— Так,— каже вона.— Ми з тобою однолітки, це добре. Я на три дні від тебе старша. Цілком би могла бути твоєю сестрою...— вона сміється. — А може, я й справді твоя сестра.

Розповідай, прошу тебе.

— Гаразд,— каже вона.— Я розповім. Гаразд. Я вчилася в консерваторії у Варшаві. Ти ж хотів знати, де я вчилася, правда?

— Так?

— Ти знаєш Варшаву?

— Ні.

— Гаразд. Так от. Варшава — велике місто, чудове місто, консерваторія знаходилась у будинку, схожому на цей. Тільки сад був більший, набагато більший. У перервах ми прогулювались у тому великому гарному саду і фліртували. Мене вважали дуже обдарованою студенткою. Я вчилась по класу фортепіано. Я більше хотіла грати на клавесині, але там цього не вчили, й мені довелося займатися фортепіано. На вступному іспиті я мала грати зовсім маленьку й просту сонату Бетховена. Такі прості маленькі речі дуже небезпечні. Можна зіграти або зовсім безбарвно, або надто патетично. Такі прості твори завжди дуже важко виконувати. Це був Бетховен, розумієш, Бетховен, але дуже ранній, ще майже зовсім класичний, ще майже як Гайдн. Дуже підступна річ як для вступного екзамену, розумієш?

— Так,— каже Андреас і відчуває, що сам ось-ось розплачеться.

— Так ось, я склала іспит на "дуже добре". Вчилась і грала до... ну... доки не почалася війна. Ясно, до осені тридцять дев'ятого, два роки; протягом цих двох років я багато грала і багато фліртувала. Я завжди любила цілуватись і фліртувати, розумієш? Я вже цілком пристойно грала Ліста і Чайковського. Але Бах а так і не навчилася грати як слід. А мені страшенно хотілося грати Баха. І Шопена грала зовсім непогано. Ну от. А потім почалася війна... боже мій, там за консерваторією був сад, такий чудовий сад, там були лавочки й альтанки; часом у саду влаштовували свята з музикою і танцями... пам'ятаю свято на честь Моцарта... чудове свято Моцарта. Я тоді вже досить добре грала Моцарта. Ну, а потім почалась війна!

Раптом вона уриває свою оповідь. Андреас запитально дивиться на неї, але її погляд стає колючим. І волосся над фрагонарівським чолом непокірно стирчить.

— Господи,— каже вона сердито.— Роби зі мною те, що роблять інші. Навіщо ці пустопорожні розмови?

— Ні,— каже Андреас.— Ти повинна мені розповісти.

— За це,— каже вона насупившись,— за це ти не маєш чим заплатити.

— Чому ж,— заперечує він.— Я заплачу тобі тією ж монетою. Я теж розповім тобі про себе. Все...

Але вона мовчить. Втупилась у підлогу й мовчить. Він дивиться на неї і думає: а все-таки по ній видно, що це повія. Чуттєвість проглядає з кожної жилки її гарного обличчя, ні це зовсім не невинна пастушка, це досить-таки зіпсута пастушка. І все ж як боляче переконуватись, що вона все-таки повія. Мрії були чудові! Вона цілком би могла стояти десь

на вокзалі Монпарнас. І добре, що до нього знову повернувся біль. На деякий час він був зовсім зник. Як гарно було слухати її м'який голос, коли вона розповідала про консерваторію...

— Яка нудота! — каже вона раптом зовсім байдуже.

— Давай вип'ємо вина,— пропонує Андреас.

Вона встає, діловито йде до шафи й так само байдуже питає:

— Що б ти хотів випити? — Зазирнувши до шафи, додає: — Тут є червоне і біле. І, здається, є мозельське.

— Добре,— відповідає він.— Будемо пити мозель.

Вона приносить пляшку, підсуває ближче маленький столик, простягає Андреасові коркотяг і, поки він відкорковує пляшку, ставить на стіл келишки. Він дивиться на неї, потім наливає вино, вони цокаються, й Андреас усміхається, дивлячись у її сердите обличчя.

— Давай вип'ємо за наш рік народження,— пропонує він.— За тисяча дев'ятсот двадцятий.

Вона мимоволі відповідає посмішкою.

— Ну, гаразд, але розповідати я все одно більше нічого не буду.

— Хочеш, я розкажу про себе?

— Ні,— каже вона.— Усі ви тільки й знаєте, що говорити про війну. Я вже два роки тільки й чую, що війна. Весь час війна. Досить вам повернутися звідти, як ви одразу ж починаєте розказувати про фронт. Нудота.

— Чого ж ти хочеш?

— Я хочу тебе звабити. Ти ж іще незайманий. Я вгадала?

— Так,— каже Андреас і лякається, так несподівано вона зривається на рівні ноги.

— Я так і знала! —вигукує Оліна.— Я так і знала! Він бачить її збуджене, розпашіле обличчя, її блискучі очі

и думає: дивовижно, з усіх жінок, яких я будь-коли бачив, вона вабить мене найменше, хоч така гарна і така доступна. А як часто мене мимохіть пронизувала думка: яке щастя було б володіти жінкою! Але з усіх жінок я найменше жадаю цієї. Зате зможу їй усе розповісти, я розповім їй усе...

— Оліно,— просить він, показуючи на фортепіано.— Олі-но, заграй мені ту маленьку сонату Бетховена.

— Тільки пообіцяй, що будеш мене... що будеш мене любити.

— Облиш,— каже він спокійно.— Сідай сюди.

Він садовить її в крісло, і вона мовчки дивиться на нього.

— Слухай,— каже він.— Тепер моя черга розповісти тобі. Та, подививши́сь у вікно, Андреас бачить, що сонце вже

сіло і що над садами лишилася ще тільки маленька світла смужка. Ще трохи, й світло понад садами зовсім погасне, і вже ніколи, ніколи для нього не зійде сонце, він уже ніколи не побачить жодного сонячного промінчика, настає остання ніч, а останній день уже минув, як і всі інші,

марно і безглуздо. Він молився зовсім небагато, пив вино, а тепер ось сидить у бор де лі...

Він чекає, поки зовсім стемніє. Не знає, скільки часу це тривало, забув про дівчину, і про вино, і про сам будинок, він бачить тільки далекі дерева, на верхів'ях яких лежать останні сонячні промені. І ось уже на кронах дерев зосталися тільки червонуваті відблиски, такі прекрасні, такі несказанно чудові. Зостався невеличкий сонячний німб, останнє світло, яке йому судилось побачити. І все щезло... ні, ще ні, на найвищому дереві ще щось мерехтить, це дерево підноситься над іншими і може впіймати ще відблиск золотавого світла, кілька бризок сонця, яке через півсекунди зайде назавжди... і тоді вже не залишиться нічого. Світло ще є, думає він, поривчасто дихаючи, світло ще видно на верхівці того дерева... аж смішно, такий маленький сонячний відблиск, і я — єдина в світі людина, що спостерігає його. Ще є... ще є, це як усмішка, яка повільно згасає на обличчі... ще трошечки, і все, кінець! Світло щезло, ліхтар погас, і я вже ніколи не побачу сонця...

— Оліно,— тихо каже він і відчуває, що настала хвилина, коли він нарешті може все розповісти, і що тепер він її переможе. І все тому, що стемніло. Бо перемогти жінку можна лише в темряві. Дивно, думає він, невже це правда? У нього з'явилось відчуття, що Оліна тепер належить йому, що вона йому підвладна.

— Оліно,— знов каже він півголосом,— завтра вранці я помру. Так,— спокійно каже він, дивлячись у її перелякане обличчя.— Не бійся! Завтра вранці я повинен умерти. Ти перша і єдина людина, яка про це дізнається. Я помру, я знаю це. Ось щойно зайшло сонце. Я помру, не доїхавши до Стрия...

Оліна схоплюється й нажахано дивиться на нього.

— Ти збожеволів,— лепече вона враз побілілими устами.

— Ні,— каже він,— я не збожеволів, усе так і буде, повір мені. Повір, що я не збожеволів і що завтра вранці я помру, і ти повинна зіграти мені зараз ту маленьку сонату Бетховена.

Вона не зводить з нього переляканого погляду й без радно промовляє:

— Але... але ж так не буває.

— Я знаю це абсолютно точно. А остаточно переконався, коли ти вимовила слово "Стрий". Саме Стрий. Яка жахлива назва. Що це за назва — Стрий? Чому я повинен умерти саме не доїжджаючи до Стрия? Чому спершу мені здавалося, що це має бути десь між Львовом і Чернівцями, а потім відстань звузилась до Коломиї, тоді — до Станіслава, а ось тепер — Стрий. Коли ти сказала "Стрий", я одразу зрозумів, що так воно й буде. Зажди!—гукнув він, побачивши, що вона кинулась до дверей, не зводячи з нього переляканого погляду.— Ти повинна залишитися зі мною,— просить він,— повинна залишитися зі мною. Я людина, і мені самому цього не витримати. Залишся зі мною, Оліно. Я не божевільний. Тільки не кричи.— Він затуляє їй рота.— О господи, що мені зробити, як переконати тебе, що я не божевільний? Ну, що мені зробити? Скажи, що мені зробити, як тебе перекона ти, що я не божевільний?

Але від страху Оліна не чує, що він їй говорить. Вона тільки дивиться на нього своїми переляканими очима, і він раптом усвідомлює, яка в неї жахлива професія. Адже він і справді міг бути божевільний, а їй би все одно довелось отут бути, зовсім беззахисною. її посилають у номер, адже за неї заплачено двісті п'ятдесят марок, оскільки вона Солістка, дуже коштовна іграшка, вона змушена йти в номер, як солдат іде на фронт. їй нікуди дітися, хоч вона й Солістка, хоч вона й дуже коштовна, мініатюрна лялька. Яке жахливе життя! її посилають у кімнату, і вона не знає, хто там: старий чи молодий, потворний чи гарний, розпусник чи невинний хлопець. Вона нічого цього не знає і однаково йде в номер. І ось вона стоїть переді мною, і їй страшно, дуже страшно, що вона навіть мене не чує. Це справді великий гРІх — іти в бордель, думає він. Адже їх просто

посилають ТУТ У кімнати до будь-кого... Він починає тихо гладити її Руку, за яку тримав, щоб вона не втекла. І, дивна річ, страх у її очах поступово зникає. Він усе гладить і гладить її руку, і в нього таке відчуття, наче він пестить дитину Жодної жінки я не бажав менше, ніж цієї. Вона як дитина., і він раптом згадує ту бідну, маленьку, брудну й обдерту дівчинку, яку бачив на околиці Берліна. Вона бавилась собі в оточеному бараками миршавому садочку. Хлопчики кинули в калюжу її ляльку й повтікали. Він тоді нагнувся й дістав ту ляльку з калюжі, з неї струмками стікала брудна вода, це була дешева, незугарна, пошарпана шматяна лялька, і йому довелось довго гладити дівчинку по голові й заспокоювати, бо бідна лялька зовсім змокла... Дитина.

— Ну, годі, ти ж залишишся, правда? — питає він.

Вона киває головою, а в самої в очах стоять сльози Він знову ласкаво веде її до крісла. Сутінки густішають і стають сумними.

Оліна слухняно опускається в крісло, ще трохи злякано стежачи за ним очима. Він наливає їй вина. Вона надпиває з келишка. Тоді важко зітхає.

Господи боже, як ти мене налякав,— признається вона й одним духом випиває келишок до дна.

Оліно,— каже він,— тобі зараз двадцять три роки. Подумай, чи сповниться тобі двадцять п'ять. Розумієш, він настирливо намагається пояснити їй: — Спробуй собі уявити: сМені двадцять п'ять років. Зараз лютий тисяча дев'ятсот сорок п'ятого року". Ну ж бо спробуй, Оліно, зосередься.

Вона заплющує очі й по її устах видно, що вона шепоче про себе, певне, по-польськи: "Лютий тисяча дев'ятсот сорок п'ятого року".

Ні,— каже вона, наче прокидаючись, і хитає головою. Порожнеча, так ніби цього не існує, дивно.

Бачиш,— каже він.— А коли я думаю: "У неділю опівдні", "після обіду", "в понеділок опівдні", то ясно відчуваю, що для мене цього вже не існує. Ось так. Ні, я не божевільний.

Він бачить, як вона знову стулила повіки й щось тихо прошепотіла...

Дивно,— каже вона тихо.— І лютий тисяча дев'ятсот сорок четвертого теж уже не існує...— І раптом перебиває себе: — Господи, ну чому ти не хочеш меце любити? Чому не хочеш потанцювати зі мною?

Вона швиденько підходить до оформте піано, сідає і грає модну пісеньку: "Я танцюю з тобою на небі, на сьомому небі кохання..."

Андреас усміхається:

— Зіграй усе-таки ту сонату Бетховена... зіграй...

Але вона знову починає "Я танцюю з тобою на небі, на сьомому небі кохання". Вона грає дуже тихо, так само тихенько, як заповзають у кімнату сутінки крізь незаслонене вікно. Грає сентиментальний шлягер так, що в музиці зовсім не чути сентиментальності, аж дивно, звуки здаються твердими й чітко окресленими, майже пунктирними. Вона грає зовсім тихо, і здається, що це фортепіано в борделі раптом перетворюється на клавесин. Клавесин, думає Андреас, ось справжній інструмент для неї, вона повинна грати на клавесині. Здавалось, вона грає вже зовсім іншу річ, і все-таки була та сама пісенька. Як чудово звучить цей шлягер, думає Андреас. Неймовірно, що вона робить з цього шлягера. Напевно, вона вчила композицію, бо ж перетворила нікчемний шлягер на сонату, яка злилася з сутінками.

Часом, наче побіжно, вона вплітає до своєї гри мелодію пісеньки, і мелодія ця звучить дуже чисто і ясно, без ніякої сентиментальності: "Я танцюю з тобою на небі, на сьомому небі кохання". А часом ця музична тема виростає кам'яною скелею посеред ніжних хвиль музики.

Вже майже зовсім посутеніло, стає холодно, але він ні на що не зважає. Вона так чудово грає, що він просто не може встати й зачинити вікно; навіть коли із львівських садів на нього війнуло б тридцятиградусним морозом, він не встав би...

Може, це тільки сон. Може, мені тільки приснилося, що зараз тисяча дев'ятсот сорок третій рік і що я сиджу в цій сірій уніо^ормі гітлерівської армії ось тут, у львівському борделі, може, все це сон, і я народився не тепер, а в сімнадцятому, а то й у вісімнадцятому столітті й сиджу оце в салоні зі своєю коханою, а вона грає на клавесині лише для мене одного всю музику, яка тільки є в світі,— для мене одного... Цей дім — замок десь у Франції або на заході Німеччини, і я слухаю, як на клавесині, в салоні вісімнадцятого століття, грає дівчина, яка мене кохає, грає тільки для мене, для мене одного. Увесь світ належить мені у цю годину, коли на землю спускаються сутінки. Пора запалювати свічки, але ми не покличемо служника... не треба служника... я сам запалю свічки скіпкою, а скіпку підпалю своїм військовим квитком, устромивши його в камін. Ні, камін ще не горить, я сам розпалю камін; вогке й холодне повітря лине з саду, з замкового парку; я стану перед каміном на коліна, з любов'ю поскладаю дрова, зіжмакаю свій військовий квиток і підпалю його тими самими сірниками, які вона записала на

мій рахунок. За ці сірники буде заплачено грішми з львівської заставної, яку ми пропиваємо у Львові. Я стоятиму на колінах і перед нею, а вона з милим нетерпінням чекатиме, коли вже в каміні спалахне полум'я. Ніжки в неї змерзли, поки вона грала на клавесині; вона так довго сиділа при відчиненому вікні в цьому вогкому холоді, граючи тільки для мене одного, моя сестра. Вона так чудово грала, що я не мав сили встати, щоб зачинити вікно... я розпалю гарний, яскравий вогонь, і ніяких

служників нам не потрібно, тільки не треба служників! Як добре, що двері замкнуті...

Тисяча дев'ятсот сорок третій рік. Страхітливе століття! Який потворний одяг носитимуть тоді чоловіки! Вони прославлятимуть війну і ходитимуть у роки війни в одязі брудного кольору, а ми, ми ніколи не прославляли війни, для нас вона була просто чесним ремеслом, ремеслом, у якому часто більше втрачають, ніж одержують. Займаючись цим ремес лом, ми носили яскравий одяг, як лікар, як бурмістр... і як повія; а вони, вони ходитимуть у потворному одязі, й прославлятимуть війну, і воюватимуть в ім'я слави вітчизни* страхітливе століття... Тисяча дев'ятсот сорок третій рік...

У нас іще ціла ніч попереду, ціла ніч. Щойно тепер вечірні сутінки огорнули сад; двері замкнені, й ніщо не може нам перешкодити; увесь замок належить нам: і вино, і свічки, і клавесин. Вісімсот п'ятдесят, та ще сірники на додачу! В Нікополі під ногами валяються мільйони! Нікополь? Порожнеча... Кишинів... Порожнеча... Чернівці? Порожнеча! Коломия? Порожнеча!.. Станіслав? Порожнеча! Стрий... Стрий... Жахлива назва, що звучить, наче риска, наче кривава риска на моєму горлі! У Стрию мене вб'ють. Кожна смерть — це вбивство, кожна смерть на війні — це вбивство, в якому хтось винен. У Стрию!

"Я танцюю з тобою на небі, на сьомому небі кохання!"

Ні, все це зовсім не сон, що закінчується з останнім звуком цієї музичної парафрази, просто останній звук розірвав легеньку павутинку, яка обплутала його, і аж тепер, стоячи біля відчиненого вікна, в яке вливається вечірня прохолода, він відчув, що плаче. Досі він цього не помічав і не відчував. Але ось тепер обличчя в нього мокре, й Оліна своїми м'якими, дуже маленькими ручками втирає йому сльози; сльози тоненькими струмочками збігають по щоках і збираються біля коміра застебнутого на всі ґудзики мундира. Оліна розстібає гаплик і хустинкою витирає йому шию, тоді промокає щоки, очі. Добре, що вона нічого не каже...

не

Ні з того ні з сього його раптом охоплює незрозуміла радість. Дівчина вмикає світло і, відвернувши обличчя, зачиняє вікно; може, вона теж плаче. Такої чистої радості я ще не знав, думає він, дивлячись, як вона йде до шафи. Я завжди відчував лише потяг, потяг до незвіданого жіночого тіла і жіночої душі, але тепер мені нічого не треба... Дивно, що я мав дійти до цього аж тут, у львівському борделі, в останній вечір мого життя, на порозі останньої ночі мого земного життя, під яким завтра вранці в Стрию буде підведено криваву риску.

— Полеж,— пропонує Оліна, показуючи на маленьку канапу. Андреас бачить, що вона ввімкнула електричний кип'ятильник, діставши його з таємничої шафи.

— Я зварю каву,— каже вона,— і тим часом розповідатиму тобі...

Андреас лягає, вона сідає поряд. Вони курять, попільничку вона примостила на низенькому столику, щоб обом було зручно діставати до неї. Йому досить тільки простягти руку.

— Не буду тобі пояснювати,— тихо починає вона,— що ти не повинен нікому про це казати. Навіть якщо ти... ну, якщо ти й не помреш, ні в якому випадку ти не повинен розголошувати цієї таємниці. Я в тобі впевнена. Я повинна була заприсягтися перед господом богом і всіма святими, заприсягти ся перед своєю польською вітчизною, що нікому нічого не розповім, але коли я скажу тобі, це однаково, що сказати самій собі. Я не можу нічого від тебе приховувати, як неможливо будь-що приховати від себе самої.

Вона встала і дуже повільно й зосереджено почала лити окріп у маленький кавник. Час від часу вона переставала лити й усміхалась йому: і він побачив, що вона теж плакала. Потім вона наливає каву в горнятка, що стоять на столику поряд з попільничкою.

— Так ось, у тридцять дев'ятому році почалася війна. Мої батьки загинули у Варшаві під руїнами нашого великого будинку, а я залишилась сама у своєму консерваторському саду, де колись фліртувала з кавалерами. Директора консерваторії забрали в концтабір, бо він був євреєм. А я, я просто більше не мала бажання вчитися музики. Німці з усіх нас поглумилися, з усіх, з усіх нас.

Вона п'є каву, він теж робить ковточок. Вона знову посміхається до нього.

— Дивно все-таки, що ти німець, а я не відчуваю до тебе ніякої ненависті.

Вона знов замовкає, усміхаючись, а він думає, як напрочуд швидко йому вдалося схилити її на свій бік. Коли вона йшла до о^ортепіано, їй хотілося мене звабити, і коли вона тільки починала грати "Я танцюю з тобою на небі, на сьомому небі кохання", все ще було таким непевним. А потім, граючи на фортепіано, вона заплакала...

— Вся Польща,— провадить вона далі,— охоплена рухом Опору. Ви про це навіть не підозрюєте. Ніхто не уявляє собі розмаху цього руху. Серед поляків немає непатріотів. Коли хтось із вас продає свого пістолета десь у Варшаві або в Кракові, він мав би знати, що тим самим продає стільки життів своїх співвітчизників, скільки куль у пістолеті. І якщо хтось із ваших чинів,— провадить вона з запалом,— ваш генерал або якийсь там старший єфрейтор спить із полькою і скаже їй лише, що десь під Києвом, під Любковицями або ще десь їхня частина не отримала продовольства, або що вони відступили всього на три кілометри, він навіть гадки не має, що все це береться на замітку і що серце польки, яка віддалась із такою, здавалося б, легкістю, радіє з отриманої ін4юрмації, а не тому, що вона одержала ті двадцять чи двісті п'ятдесят злотих... Серед вас так легко бути шпигункою, що мені це аж сприкрилося. Досить лише хапати на льоту. Я цього не розумію. — Вона хитає головою і дивиться на нього мало не зневажливо. — Я цього не

розумію. Ви, німці, най балакучі ший народ у світі, до того ж іще й страшенно сентиментальний. У якій ти армії?

Він називає номер.

— Ні,— каже вона,— він з іншої армії. Я кажу про генерала, який часом буває тут у мене. Він базікає, як сентиментальний гімназист, який трохи хильнув зайвого. "Мої хлоп'ята,— скиглить він,— мої бідні хлоп'ята!" А трохи пізніше патякає про священність таємниць, про страшенну важливість дотримання таємниці. Скільки на його сумлінні тих його "бідних хлоп'ят"... він багато про що пробалакався. І тоді... тоді,— затинаючись, каже вона,— тоді я ставала холодною як лід...

— Але декого з них ти все-таки любила? — питає Андреас і думає: дивно, але мені боляче від думки, що вона могла декого з них любити.

— Так,— каже вона,— декого з них я справді любила, але дуже небагатьох.— Вона підіймає на нього очі, і він знову бачить у них сльози.

Він бере її за руку, підводить з канапи і вільною рукою наливає каву...

— Декого з солдатів,— каже вона тихо,— любила. Декого з простих солдатів я любила... І мені було геть байдуже, що вони німці, хоча всіх німців я мала б, власне, ненавидіти. Знаєш, коли я дарувала їм свою любов, то почувала себе зовсім виключеною з цієї жахливої гри, в якій ми всі беремо участь, а я, може, навіть більше від інших. Гра полягає в тому, щоб посилати на смерть людей, яких ти зовсім не знаєш. Уяви собі,— шепоче вона,— що хто-небудь — якийсь старший єфрейтор чи генерал — вибовкує мені тут щось, а я передаю цю іно^ормацію далі — весь механізм приходить у рух, і через те, що я переказала по ланцюгу почуте мною тут, десь гинуть люди, розумієш? — Вона дивиться на нього безтямним поглядом.— Ти розумієш? Або ось, наприклад, ти, ти кажеш комусь на вокзалі: "їдь, друже, поїздом, краще їдь цим, а не тим",— і саме на цей поїзд нападають, і твій друг гине, бо ти сказав йому: "їдь цим

поїздом..." Тому так добре було просто дарувати свою любов, просто віддаватися їм, нічого не робити, тільки віддаватися... Я нічого в них не випитувала для нашої мозаїки і нічого їм не казала, я їх просто любила. І жахливо, що потім вони завжди бували такі сумні...

— Мозаїка? — хрипко питає Андреас.— Що це таке?

— Вся система шпіонажу — це мозаїка. Усе зводиться докупи, занотовується, кожен, навіть невеличкий клаптик інформації, який ми здобуваємо, використовується. Так створюється цілісна картина... це дуже копітка робота... і з великої кількості таких мозаїк створюється цілісна картина... вашого життя... вашої війни... вашої армії. Знаєш,— каже вона, дивлячись на нього з глибокою серйозністю,— це жахливо і зовсім безглуздо. Завжди вбивають тільки невинних. Завжди. І навіть ми вбиваємо тільки невинних. Я завжди це відчувала...— вона відводить від нього погляд,— ти знаєш, це все-таки страшно, що я аж тоді по-справжньому це усвідомила, коли увійшла до цієї кімнати й побачила тебе. Твою спину, твою потилицю в золотому сонячному промінні.— Вона показала на вікно, біля якого стояли обидва крісла.— Я знаю, що мені сказала стара, коли посилала сюди: "В барі на тебе чекає один. Думаю, що багато з нього не витягнеш, але він принаймні добре платить". Коли вона це сказала, я собі подумала: "Ну, хоч щось я з нього все-таки витягну. А якщо це такий, якого я зможу полюбити, то він не стане моєю жертвою". Бо завжди існують тільки жертви і кати. А коли я побачила, як ти стоїш біля вікна, твою спину, твою потилицю, всю твою юну постать, зсутулену, наче ти прожив уже тисячу років, аж тоді я усвідомила, що ми теж убиваємо тільки невинних... тільки невинних...

Який жахливий цей беззвучний плач! Андреас підводиться, гладить и мимохідь по голові і йде до фортепіано. Вона спантеличено дивиться йому вслід. Сльози в неї вмить висохли. Вона дивиться, як він сидить на дзиґлику біля с}юртепіа-но, втупившись у клавіші, боязко розминаючи пальці, а впоперек його чола з'являється глибока зморшка, зморшка страждання і болю.

Він про мене забув, думає вона, він про мене забув, це прикро, що вони завжди забувають про нас, коли стають самі собою. Він уже не думає про мене, він уже ніколи не буде думати про мене. Завтра вранці в Стрию він помре... і навіть не згадає про мене.

А він же перший і єдиний, кого я по-справжньому кохаю. Перший. Він зараз зовсім самотній. Він страшенно сумний і самотній. І ця зморшка впоперек чола, яка розтинає його надвоє, і обличчя, бліде від страху, коли він, розминаючи пальці, неначе вбирався схопити дуже небезпечного звіра... Якби він міг щось заграти, якби він міг хоч щось заграти, він би знову повернувся до мене. Перший же звук повернув би мені його. Мені, тільки мені одній він належить... це мій брат, усього на три дні молодший від мене. Якби тільки він міг заграти. Все його тіло ніби звело корчем, і він з болем розминає пальці, блідий як смерть і такий несказанно нещасний. У його пам'яті не лишилось нічого з того, що я хотіла навіяти йому своєю грою... своєю розповіддю; нічого не лишилось, усе щезло, тільки біль його залишився з ним.

І справді, коли він раптом з якимось шаленством ударяє по клавішах, то відразу ж підводить голову і звертає до неї свій захоплений погляд. Він посміхається. Вона ще ніколи не бачила такого щасливого обличчя, як це, обличчя цього солдата біля фортепіано, освітленого неяскравим, жовтуватим світлом лампи. Боже, як я його люблю, думає вона. Який він зараз щасливий, і він належить мені в цій кімнаті аж до завтрашнього ранку...

Вона думала, він буде грати щось бурхливе, шалене, щось несамовите з Чайковського або Ліста чи щось із чудових вальсів Шопена, бо ж так безтямно вдарив по клавішах.

Але ні, він грає сонатину Бетховена. Ніжну, невеличку, дуже небезпечну річ, і на якусь мить їй стало страшно, що він її "змаже". Але він грав дуже гарно, дуже обережно, може, навіть трохи занадто обережно, ніби не довіряючи своєму вмінню. Він грав із таким захопленням, вона ніколи не бачила такого щасливого обличчя, як

обличчя цього солдата, що віддзеркалювалось у блискучій кришці фортепіано. Він грав сонатину трохи невпевнено, але дуже чисто, вона ще не чула, щоб хтось виконував її так чисто, так чітко і бездоганно ясно.

Вона сподівалась, що він гратиме ще. їй зараз так добре; вона вмостилась на канапі, на його місці. В попільничці димить цигарка, і їй дуже хочеться затягнутися, але вона не наважується поворухнутись, щоб найменшим рухом не наполохати музики; бо найпрекрасніше зараз — це осяяне щастям обличчя цього солдата, що відбивається в чорній блискучій кришці фортепіано...

— Ні,— сміючись, каже він і встає,— це вже не гра. Немає сенсу! Треба було вчитися вчасно, а я так і залишився дилетантом.— Він нахиляється над нею і втирає їй сльози: як добре, що вона заплакала.— Лежи,— каже він тихо,— не вставай. Я теж хочу тобі дещо розповісти.

Добре,— шепоче вона,— розповідай і налий мені вина.

Який я щасливий, думає він, ідучи до шафи. Я безмежно щасливий, хоч і переконався, що піаніста з мене не вийшло. Чуда не сталося. Я так і не став піаністом. Тепер це для мене вже в минулому, і все ж я щасливий.

Він зазирає до шафи, а потім обертається до неї і питає:

— Якого тобі налити вина?

— Червоного,— відповідає вона, усміхаючись,— цього разу — червоного.

Він дістає з шафи бокату пляшку, тоді помічає аркуш паперу й олівець і дивиться на її запис. Зверху написано щось по-польськи, це сірники, а нижче по-німецьки "Мозель", а перед ним ще одне польське слово, яке, видно, означає "пляшка". Який чудовий у неї почерк, думає

він, гарний витончений почерк, і під словом "Мозель" пише "бордо", а під польським "пляшка" ставить лапки.

— Ти що, справді записав? — сміючись, питає вона, коли він наливає вино.

— Звичайно.

— Ти, певно, не можеш обдурити навіть власницю бор-делю?

— Даремно ти так думаєш,— заперечує він і раптом згадує дрезденський вокзал: до болю виразно уявляє і відчуває смак того дня, бачить гладкого червонощокого лейтенанта.— Даремно ти так думаєш, я обдурив одного лейтенанта,— і розповідає їй усю історію.

Вона сміється:

— Хіба ж ти когось обдурив?

— Авжеж,— заперечує він,— це все-таки дуже погано. Я не повинен був такого робити, треба було гукнути йому вслід, що я не глухий. Але я промовчав, бо знав: скоро я помру, та він іще так розрепетувався... І в мене було так тяжко на душі... А ще мені було просто ліньки. Авжеж,— тихо провадить він далі,— мені справді було просто ліньки зробити це, бо я в ту мить втішався життям. Спершу я навіть збирався йому все пояснити, дуже добре пам'ятаю, я ще подумав: не можна допускати, щоб через мене хтось почував себе приниженим, навіть коли це й новоспечений лейтенант з новісіньким орденом на грудях. Цього не можна допускати, думав я. Ще досі бачу, як він, знічений і збитий з пантелику, червоний як буряк, забирається геть, а за ним рушає, глузливо посміхаючись, уся юрба солдатів — його підлеглих. Як зараз бачу його товсті руки й жалюгідні плечі. Як згадаю ті його жалюгідні дурні плечі, аж плакати хочеться. А мені було ліньки, просто-напросто ліньки відкрити рота. Це був навіть не страх, а звичайні лінощі. Яке, все-

таки, чудове життя, думав я, і цей вируючий натовп. Один їде до своєї жінки, другий — до коханої, а та жінка поспішає до сина. І яка осінь — просто чудо! А он оті двоє, що йдуть до виходу з перону, будуть сьогодні цілий вечір, а може, й цілу ніч цілуватися під розлогими деревами на березі Ельби.— Він зітхає.— Я розповім тобі про всіх, кого я обдурював!

— Ні,— каже вона,— не треба. Розкажи краще щось цікаве... І щоб довше.— Вона сміється.— Теж мені дурисвіт знайшовся !

— Я хочу розповісти всю правду. І коли я крав, і коли обдурював,— він знову наливає вина, цокається з нею і в ту мить, коли вони, усміхаючись, дивляться одне на одного поверх келишків, він жадібно вбирає в себе її нове, прекрасне обличчя. Я не можу втратити цього обличчя, думає він, я не повинен його ніколи більше втрачати, воно належить мені.

Я кохаю його, думає вона, кохаю...

— Мій батько,— стиха починає він,— помер через важке поранення, ще три роки мучився після тієї війни. Мені був рік, коли він помер. А слідом за ним пішла й матінка. Більше про це я нічого не знаю. Таке мені розповіли одного чудового дня, коли схотіли пояснити, що жінка, яку я завжди вважав матір'ю, зовсім мені не матір. Це була тітка, материна сестра. Чоловік її був адвокатом. Він заробляв купу грошей, але ми були бідні, як церковні миші. Він пив. І мені здавалося цілком природним, що за сніданком глава сімейства завжди лихий і хворий з похмілля, отож коли я пізніше познайомився з іншими чоловіками, батьками моїх приятелів, я не сприймав їх серйозно. Чоловіки, що не упиваються щовечора, а вранці за кавою не влаштовують істеричних сцен, для мене просто-напросто не існували. "Річ, якої нема",— як казали гуїнгми у Свіо^гга. Я вважав, що всі ми народжуємось для того, щоб на нас кричали. Жінки народжуються, щоб усе життя бути упослідженими, щоб усіма засобами рятуватися від судових виконавців, терпіти принизливі докори обманутих кредиторів і вишукувати щоразу нові мож ливості для позичок. Щодо цього моя тітка була генієм. Вона примудрялася щоразу знаходити нового кредитодавця Коли доходило до того, що здавалося,

все вже втрачено, вона ставала тихою як мишка, ковтала таблетку первітину й зникала з дому. А коли поверталася, в неї вже були гроші. Я завжди вважав її своєю матір'ю, а ту гладку брезклу потвору з червоними жилками на щоках вважав дорогим татусем. Білки очей у нього були жовтуваті, а з рота тхнуло пивом і зіпсутими дріжджами. Я вважав його своїм батьком Ми жили в чудовій віллі, мали прислугу і все інше, а тітка часом не мала за що проїхати кілька зупинок трамваєм. А мій дядько був знаменитим адвокатом... Тобі не нудно слухати? — раптом запитав він, устаючи, щоб знову налити вина в келишки.

— Ні,— шепоче вона,— ні, розповідай.

За тих кілька секунд, коли він обережно наливає вино в тонкі високі келишки, які стоять поруч на невеличкому столику, вона встигає придивитися до його рук і блідого худого обличчя. Цікаво, думає вона, який він був у п'ять чи шість років, або в тринадцять, коли сидів за сніданком у тій віллі. Вона легко уявляла собі гладкого п'яницю-адвоката, що невдоволено копирсається ложкою в джемі й не бажає їсти нічого, крім ковбаси. Вони, коли напиваються, то не бажають нічого, крім ковбаси. А його дружина була, певно, тендітна жінка, а цей блідий маленький хлопчик був, мабуть, дуже сором'язливий і зі страху ледве міг їсти й не смів навіть кашлянути, хоч їдкий дим від сигар дряпав йому в горлі. Він як міг стримувався, щоб не розкашлятися та не розсердити гладкої потвори, бо знаменитий адвокат навіснів, зачувши дитячий кашель...

— А тітка,— питає вона,— яка вона була зовні? Опиши мені докладно твою тітку!

Тітка була невисока на зріст, тендітна.

— Вона була схожа на твою маму?

— Так, якщо судити з о^ютографії, вона була дуже схожа на маму. Згодом, коли я підріс і почав дещо розуміти, я завжди думав, як це, напевно, має бути жахливо, коли він... коли він її обіймає, цей величезний і важезний дядько зі своїм смердючим диханням та червоними жилками на одутлих щоках і на носі; адже ті жилки вона бачить тоді зовсім близько, і великі, жовтаві, каламутні очі й усе інше теж. Ця картина переслідувала мене довгими місяцями, як тільки я згадував про них. Я ж думав, що це мій батько, й мучився ночами, шукаючи відповіді на запитання: "Чому вони виходять заміж за таких чоловіків?"

— А тітку ти теж обманював? Еге ж?

— Обманював,— каже він, помовчавши якусь хвилю й намагаючись не зустрічатися з нею поглядом.— Це було жахливо. Знаєш, одного разу він тяжко захворів, і печінка, й нирки, і серце, геть усе в нього було в жахливому стані. Він лежав тоді в лікарні, а ми поїхали до нього в неділю вранці на таксі, йому мали робити операцію. Сонце сяяло, а я був страшенно нещасний. Тітка весь час плакала й кожних дві хвилини шепотіла до мене: "Молися, щоб усе обійшлося". Вона весь час мене про це просила, і я був змушений пообіцяти. І не виконав обіцянки. Мені було тоді дев'ять років, і я вже знав, що він мені зовсім не батько, і не молився, щоб усе обійшлося. Просто не міг. Звичайно, не молився й за те, щоб усе скінчилося погано. Навіть сама думка про це мене жахала. Але й молитися, щоб усе обійшлося, я теж не став. І мимоволі все думав, як добре було б, якби... так, я це думав. Увесь будинок був би нашим, ніяких скандалів і взагалі... А я ж пообіцяв тітці молитися, щоб він одужав. І не зміг. Тільки одна думка не виходила мені з голови: "Господи, і чого вони виходять заміж за таких чоловіків, чого вони виходять заміж за таких чоловіків?"

— Бо вони їх кохають,— раптом втручається Оліна.

— Ти бач,— здивовано каже він,— ти теж це знаєш. Вона справді його кохала, покохала колись і кохала все життя. Певна річ, тоді, після останнього університетського екзамену, він був зовсім інакший на

вигляд. Збереглася о^ютокартка, на якій він у такій, знаєш, смішній студентській шапочці, вмерти можна! В студентській шапочці. Тисяча дев'ятсот сьомого року. Він був тоді зовсім інакшим, але тільки зовні.

— Як це?

— А так, тільки зовні. По-моєму, очі в нього були такі самі. Тільки тоді в нього не було такого черева. Але мені здається, що вже й на тій студентській фотокартці він був бридкий. Особисто я відразу зрозумів би, який він буде в сорок п'ять років, і нізащо б не вийшов за нього заміж. А вона все ще кохала його, хоч він перетворивсь на руїну, хоч мучив її і навіть зраджував. Вона кохала його безоглядно. Я не можу цього зрозуміти...

— Не можеш зрозуміти?

Він знову здивовано глянув на неї. Вона випросталась, опустила додолу ноги й пересіла ближче до нього.

— Ти не можеш цього зрозуміти? — з запалом питає вона.

— Ні,— здивовано відповідає він.

— Тоді ти не знаєш, що таке кохання. Так...

Вона дивиться на Андреаса, й він раптом аж лякається її зосередженого, пристрасного, геть зміненого обличчя.

— Так,— знову каже вона.— Безоглядно! — Кохання завжди безоглядне. Невже,— тихо питає вона,— невже ти ніколи не кохав?

Він раптом заплющує очі. Знову відчуває біль, глибокий і важкий біль. І це теж, думає він, і це я теж повинен їй розповісти. Між нами не повинно

залишитися ніяких таємниць, а я сподівався, що мені вдасться зберегти для себе хоч цей спомин про незнайоме дівоче обличчя, цю надію, цей дарунок долі, що вони будуть тільки моїми і я заберу їх із собою... Він не розплющує очей, і в кімнаті залягає тиша. Він аж тремтить від страждання. Ні, думає він, нехай це залишиться тільки для мене. Адже це тільки моє і нічиє більше. Я три з половиною роки тільки цим і жив... Тільки цим спомином про десяту частку секунди там, на пагорбі за Ам'єном. Навіщо їй так глибоко й так боляче вдиратися в мою душу? Навіщо роз'ярювати напівзагоєну рану, яку я так старанно оберігав? Роз'ятрювати словом, що проникає в мене, як зонд, безпомильний лікарський зонд...

Так, думає вона, ось воно що. Він кохає іншу. Як він тремтить, як сплів руки, заплющив очі,— це я завдала йому такого болю. Ми завжди завдаємо найбільшого болю тим, кого любимо. Такий уже закон кохання. Йому так боляче, що він навіть не може заплакати. Буває такий величезний біль, перед яким сльози безсилі, думає вона. Ну, чому я не та, котру він любить. Чому я не можу перевтілитись у її тіло, в її душу! Нічого, нічого свого я не хотіла б зберегти, я віддала б усю себе, аби тільки... аби тільки мати її очі. В цю його останню ніч, у цю мою останню ніч, бо без нього життя Для мене нічого не важитиме, якби я могла мати хоч вії тієї іншої, тільки за її вії я ладна віддати себе всю...

— Так,— тихо каже він. Голос у нього зовсім безбарвний, майже мертвий.— Так, я кохав її так сильно, що віддав би душу лише за те, щоб на мить припасти до її уст. Тільки тепер я зрозумів це, в ту мить, коли ти мене спитала. І напевно тому мені ніколи не судилось її зустріти. Я міг би вбити когось заради того, аби побачити краєчок її сукні, коли вона повертає за ріг. Я так прагнув побачити її наяву, хоч раз наяву. Так, я молився за неї, молився щодня. Але все це було облудою й самообманом, адже я думав, що люблю тільки її душу. Тільки її душу! А я віддав би всі ці тисячі молитов за те, щоб хоч один-єдиний раз поцілувати її в уста. Лише тепер я це зрозумів.

Він схоплюється з місця, й вона радіє, що в його голосі знову зазвучали живі, людські ноти. Голос людини, яка страждає, але живе. Та вона знову відчуває, що він зараз став зовсім самотнім, що вже забув про неї, що знову залишився сам-один.

— Так,— каже він, дивлячись невидющим поглядом,— я думав, що люблю лише її душу. Але що таке душа без тіла? Що таке людська душа без тіла? Я не міг би почувати до її душі такої жагучої пристрасті, на яку тільки здатен, коли б не мріяв, що вона хоч раз, один-єдиний раз усміхнеться до мене. Господи,— він розтинає долонею повітря,— я завжди сподівався, весь час сподівався, що колись та побачу її живу, з плоті й крові.— Він уже майже кричить: — завжди тільки цей проклятий тягар надії! — І несподівано різко обертається до неї: — Котра година?

І хоч він звернувся до неї так різко й роздратовано, як до служниці, Оліна все ж рада, що він усе-таки помічає її присутність.

— Пробач,— швидко додає він, беручи її за руку.

Але вона вже пробачила йому, вона вже наперед усе йому пробачила. Оліна дивиться на годинник і всміхається.

— Одинадцята! — вона відчуває, як її просто-таки захлюпує щастя.— Ще тільки одинадцята година. Навіть не північ, ще навіть не північ. Чудово! Просто прекрасно! Яке щастя! — Вона радіє, як пустотлива дитина, схоплюється з місця, кружляє по кімнаті наспівуючи: —"Я танцюю з тобою на небі, на сьомому небі кохання..."

Він дивиться на неї й думає: дивна річ, але я не можу на неї сердитись. Я майже гину від болю, я пропадаю, а вона танцює, хоч поділяє зі мною мій біль. Ні, на неї я не можу сердитись, ні...

— Знаєш що? — питає вона, несподівано зупиняючись.— Нам треба чогось попоїсти, ось що.

— Ні,— злякано відмовляється він,— не треба.

— Чому?

— Бо тобі б довелося на якийсь час піти звідси. Ні, ні! — у відчаї вигукує він.— Ти не повинна залишати мене ні на мить. Я без тебе не можу... без тебе... я не можу без тебе жити...

— Справді? — питає вона, сама не усвідомлюючи, яке слово вимовляють її губи, бо в ній прокинулась неймовірна надія...

— Так,— ослаблим голосом повторює він,— ти не повинна нікуди йти.

Ні, думає вона, я помилилась. Я не та, котру він кохає. А вголос каже:

— Мені й не треба нікуди йти. У шафі знайдеться їжа. Яке чудо, що в одній із шухляд шафи справді лежить кекс

і сир у сріблястій обгортці. Що може бути краще, ніж кекс, сир і вино. Цигарка здається йому несмачною. Тютюн пересох і неприємно тхне казармою.

— Якби ще ти дала мені й сигару,— просить він — і, звичайно ж, там знаходиться й сигара. Ціла скринька справжніх майоркських сигар, і все завдяки львівській заставній. Приємно стояти на м'якому килимі й спостерігати, як Оліна своїми ніжними ручками дбайливо готує на маленькому столику скромну вечерю. Приготувавши все, вона несподівано обертається до нього і з усмішкою дивиться:

— Ти не можеш без мене жити?

— Так,— каже він, але на серці в нього так важко, що він не може навіть усміхнутись. Власне, думає він, я мав би додати: "Я тебе кохаю",— і

це було б правдою і неправдою водночас. Адже після цих слів мені б довелось поцілувати її, а це був би обман, усе стало б неправдою, хоча я з чистою душею можу сказати: "Я кохаю тебе". Але тоді довелось би довго-предовго пояснювати, а як пояснювати, я ще й сам не знаю. Весь час переді мною її очі: такі лагідні, ніжні й щасливі очі — цілковита протилежність до тих очей, за якими я шаленів... ще досі шаленію... і Андреас говорить знову, не зводячи погляду з Оліниних очей: — Я не можу без тебе жити,— і нарешті всміхається до неї...

У ту мить, коли вони знову підносять келишки, щоб цокнутися й випити за свій рік народження або за своє пропаще життя, в ту мить їхні руки раптом так здригаються, що доводиться поставити келишки на стіл. Обоє злякано озираються: хтось стукає в двері...

Андреас схопив Оліну за руку й повільно встає сам. Іде до дверей. Щоб дійти до них, досить трьох секунд. Ось, виявляється, і кінець. Вони відберуть її в мене, не дадуть їй залишитись зі мною до ранку. Час, як і досі, збігає, земля, як і досі, обертається. Віллі й Блондин сплять десь у ліжках з дівчатами, стара внизу чатує на гроші, а її рот, вузький, мов щілина скарбонки, як завжди, трохи відкритий, злегка відкритий. Що мені робити, якщо я залишуся сам? Я навіть не зможу молитись, не зможу стати на коліна. Не зможу жити без неї, бо я кохаю її. Вони не мають права...

— Хто? — тихо питає він.

— Оліно! — чути з-за дверей голос старої.— Мені треба поговорити з Оліною.

Андреас озирається, блідий і переляканий. Я ладен віддати останні п'ять годин свого життя, аби тільки побути з нею ще півгодини. Вони й так її матимуть. А мені б ще хоч півгодини побути з нею, просто дивитись на неї, просто дивитись. А може, вона б іще щось зіграла, хай навіть ту пісеньку: "Я танцюю з тобою на небі..."

Оліна всміхається до нього, і з цієї усмішки він розуміє, що вона будь-що залишиться з ним, хай там що. І все ж він боїться; а поки Оліна обережно повертає ключ у замку, він усвідомлює, що дорогий уже навіть сам страх за неї. Що навіть цей страх йому дорогий.

— Залиш мені хоча б руку,— шепоче він, коли вона збирається вийти. Вона простягає йому руку, й далі він чує, як вона починає пошепки сперечатися по-польськи за дверима зі старою. Вони затято й палко сперечаються між собою. Скарбонка хоче перемогти Оліну.

Потім Оліна ступає назад до кімнати, залишивши двері прочиненими, й Андреас злякано зазирає їй в очі. Він так і не випускає її руки. З того, як Оліна зблідла, він раптом зрозумів, що її впевненості значно поменшало.

— Приїхав той генерал. Він платить дві тисячі. Лихий, як чорт. Скаженіє зараз там унизу. Ти маєш іще якісь гроші? Ми повинні покрити різницю, інакше...

— Так,— каже він і починає гарячково вивертати кишені. В нього ще лишилися якісь банкноти, ті, що він виграв в карти у Віллі. Оліна щебече щось по-польськи через двері.

— Швидше,— шепоче вона. Починає перелічувати гроші.— Триста. Правильно? А в мене нічого нема! Нічого! — з відчаєм каже вона.— Ні, таки є, ось перстенець, він коштує сотень п'ять, не більше. Отже, разом вісімсот...

— Моя шинель, каже Андреас.— Візьми.

Оліна прямує до дверей з трьома сотнями, перснем і шинеллю. Повертається іще менш упевнена.

— За шинель вона дає чотири сотні, тільки чотири й ні копійки більше. А за перстень шість, хвалити бога, шість. Тисяча триста. В тебе більше

нічого нема? Швидше! — шепоче вона.— Якщо йому урветься терпець і він підніметься сюди, ми пропали.

— Військовий квиток,— каже він.

— Добре, давай сюди. За справжній військовий квиток дають багато.

— І годинник.

— Так,— вона нервово сміється.— І годинник. У тебе, виявляється, ще й годинник є. Він ходить?

— Ні,— каже він.

Оліна йде до дверей з військовим квитком і годинником. Знову чується збуджений шепіт по-польськи. Андреас біжить за Оліною.

— У мене ще є пуловер,— вигукує він.— І рука й нога. Може, вам придасться людська нога, чудова, доброякісна людська нога... нога майже невинної людини? Невже нікому не потрібна моя нога? Для того, щоб покрити різницю. Різницю ще не ліквідовано? — Він викрикує все це майже діловим тоном, без особливого хвилювання, не випускаючи Оліниної руки зі своєї.

— Ні,— відповідає з-за дверей стара.— Але якщо ви дасте чоботи, будемо вважати, що різницю погашено.

Чоботи важко стягнути. Дуже важко стягнути чоботи, якщо ти звик у них спати. Але йому це вдалося, так само, як вдалося колись швидко натягнути їх тоді, коли вони несподівано зачули, що росіяни підступили на загрозливо близьку відстань до їхніх позицій. Він стягає чоботи, й маленькі Олінині ручки передають їх за двері.

Двері знову замкнені. Оліна стоїть перед ним, губи в неї тремтять.

— Я не маю нічого,— схлипує вона,— всі мої сукенки належать старій. І моє тіло, а душа, душа моя їй не потрібна. За душами полює тільки диявол. А люди гірші від диявола. Пробач,— шепоче вона крізь сльози,— я не маю нічого.

Андреас пригортає її до себе й тихо гладить по обличчю.

— Ходи,— шепоче він,— ходи до мене, я буду тебе любити...

— Ні,— так само пошепки відповідає вона,— не треба, облиш, це не так уже й важливо.

За дверима знову лунають кроки. Стара впевненою ходою прямує коридором до них. Але, як не дивно, тепер їм уже не страшно. Вони уміхаються одне одному.

— Оліно! — гукає голос за дверима.

І знову польське щебетання. Оліна з усмішкою обертається до нього.

— Коли тобі треба йти?

— О четвертій.

Вона зачиняє двері, але вже не замикає їх на ключ, підходить до Андреас а й каже:

— О четвертій по мене прийде генералова машина. Вона прибирає зі столу сир, на який пролилось вино, коли

вони здригнулись від грюкоту в двері. Знімає брудну скатертину й наново накриває стіл. Сигара в попільничці ще не погасла, думає Андреас, спостерігаючи за Оліною. Світ трохи був не загинув, а сигара навіть не погасла, і Олінині руки стали зараз спокійнішими, ніж досі.

— Чому ти не сідаєш?

— Зараз,— він сідає навпроти неї, відкладає сигару, і вони кілька хвилин мовчки сидять одне проти одного і, зашарів-шись, намагаються не зустрічатись поглядами, бо їм страшенно соромно, що вони моляться, моляться тут, у борделі, на цій канапі...

— Вже північ,— каже вона, коли вони нарешті починають їсти...

Вже неділя, думає Андреас... Неділя. І раптом він ставить келишок і кладе надкушений шматочок кекса на стіл: жахливий корч звів йому щелепи й руки, в очах потемніло. Я не хочу вмирати, думає він і, не усвідомлюючи цього, белькоче вголос, як заплакана дитина:

— Я... я не хочу вмирати.

Це якесь божевілля, але він раптом виразно чує запах свіжої фарби. А мені ж тоді було всього сім років, коли в нас фарбували огорожу: був перший день канікул, дядько Ганс був у від'їзді, вночі йшов дощ, а вранці в мокрому саду заяскріло сонце... було так чудово, так гарно, і я, ніжачись у ліжку, вдихав запах мокрого саду і запах свіжої фарби: робітники вже почали фарбувати огорожу зеленою фарбою... а я міг порозкошувати в ліжку... в мене були канікули, і дядько Ганс був у від'їзді, а на сніданок мені пообіцяли шоколад, тітка Маріанна пообіцяла мені це ще звечора, бо їй вдалося взяти десь позичку, знайти кредитора... а коли їй вдавалося взяти десь позичку, ми завжди спершу купували щось смачне... І цей запах свіжої фарби я відчуваю зараз так виразно. Це якесь божевілля... адже тут не може пахнути зеленою фарбою. А це бліде обличчя переді мною — обличчя Оліни, польської повії

й шпигунки... Ні, ніщо в цій кімнаті не може так різко пахнути фарбою і з такою виразністю викликати в пам'яті той давній день мого дитинства.

— Я не хочу вмирати,— белькочуть його губи,— я не хочу розлучатися з усім цим... ніхто не може змусити мене сісти в поїзд, який їде в... Стрий, ніхто в світі. Господи, з твого боку було б, мабуть, милосердніше позбавити мене розуму. Але ні, не дай, боже, мені його втратити! Ні, тільки не це! Краще вже відчувати цей шалений біль, вдихаючи запах зеленої фарби, краще усвідомити цей біль до кінця, аби лише не збожеволіти... І голос тітки Маріанни, яка дозволяє мені повалятися ще в ліжку... бЬ дядько Ганс у від'їзді...

— Що трапилось? — раптом злякано питає він. Навіть не помітив, як Оліна встала. Вона сидить за фортепіано, обличчя в неї бліде, як крейда, уста тремтять.

— Пішов дощ,— каже вона тихо, і здається, що вона ледве може вимовити це слово, в неї вистачає сили тільки на стомлений жест у бік вікна.

Справді, це тихе лопотіння, яке збудило його з задуми, наче могутні звуки органу, це всього лише дощ... який лопотить по листю в саду борделю... і по листю дерева, на якому він востаннє побачив сонце.

— Не треба! — скрикує він, коли Оліна торкає пальцями клавіші фортепіано.— Не треба.— Але потім відчуває сльози і розуміє, що ще ніколи в житті так не плакав... ці сльози — саме життя, вони ринули бурхливим потоком, у якому злилися водно безліч струмочків-спогаді в, які викликають біль... це й зелена фарба, що пахла канікулами... і кабінет, посеред якого стоїть труна з жахливим мертвим тілом дядька Ганса, і душне повітря, що аж клубочиться від чаду запалених свічок... і багато, багато вечорів, проведених з Паулем, і болючо солодкі години за фортепіано... школа і війна, війна... війна, і те незнайоме обличчя, якого

він так прагнув... і серед цього сліпучого потоку сліз як блідий хисткий і стражденний диск мріє єдина реальність цієї ночі — Олінине обличчя.

І все це зробили зі мною кілька тактів музики Шуберта; через них я плачу зараз, як ніколи в житті не плакав, хіба, може, тільки при народженні, коли це яскраве світло хотіло розрізати мене... Несподівано лунає акорд, почувши який, він жахається,— музика проймає наскрізь усе його єство. Це Бах. Але ж вона так і не навчилася грати Баха...

Музика була подібна до вежі, що здіймалася вгору сама по собі, зводячи усе нові й нові поверхи. Ця вежа пориває його за собою, вона, наче джерело, що несподівано прорвалося з найглибших земних надр, могутнім струменем з шаленою силою винесла його з похмурих доісторичних часів до світла, до світла. І, сповнюючи щасливою мукою, ця сила підносить його вгору, підносить проти його волі, хоч він усвідомлює й розуміє, що скоряється чистій і могутній силі музики. Він, здавалося, поринув у якусь невагому болючу радість, яка, підносячи його, водночас змушує переживати всі муки й зусилля людини, що долає цю вершину. Це духовність, це ясність, яка приходить на зміну людським помилкам. Що за неймовірно чиста, прозора гра величезної спонукальної сили. Так, це Бах, хоч Оліна казала, що так і не навчилася грати Баха... а може, це зовсім і не вона грає... може, це грають ангели... ангели чистоти... які співають у прозорих, світлих палацах... Світло, світло, о господи... яке сліпуче світло...

— Перестань! — кричить він, охоплений жахом, і Олінині пальці завмерли в повітрі, ніби цей крик відірвав їх від клавішів...

Він тре чоло, яке розколюється з болю, і бачить у м'якому світлі лампи, що Оліна не лише перелякана його криком, що вона страшенно стомлена, вичерпана, вимучена до краю. Ще б пак! Адже їй довелось видиратись на ці височенні вежі, чіпляючись за каміння своїми ніжними, слабкими руками... Вона дуже стомлена, кутики її уст тремтять, як у дитини, котра вже не має сили навіть плакати; волосся розсипалося по плечах... обличчя біле як крейда, навколо очей залягли глибокі тіні...

Андреас іде до неї, обіймає й обережно вкладає на каналу; тихо зітхнувши, вона заплющує очі, ледь помітно хитає головою, ніби хоче сказати: "Спочинку... не хочу нічого, тільки трохи спочити... Спокою". Як добре, що вона засинає. Голова її схиляється набік...

Андреас, відчуваючи, що він теж украй стомився, спирається ліктями на маленький столик і кладе голову на руки Неділя, думає він, перша година, лишилося ще три, і я не повинен спати, я не маю права спати. З ніжністю і любов'ю дивиться на заснулу Оліну. На її чисте, лагідне, стомлене, тендітне і бліде юне личко, на якому блукає ледь помітна щаслива усмішка. Я не повинен спати, думає Андреас і все ж відчуває, як невблаганно налягає йому на плечі важка втома... я не повинен спати. Боже, не дай мені заснути, дай помилуватися її обличчям... Я повинен був, повинен був потрапити в цей львівський бордель, щоб зрозуміти, що на світі існує кохання без фізичного потягу, кохання, яким я люблю Оліну... я не маю права заснути, я повинен бачити ці уста... це чоло, ці легкі золоті пасма на змученому обличчі й темні тіні глибокої втоми довкола очей. Вона грала Бах а — це щось неймовірне... Я не повинен засинати... тут так холодно, а за темною запоною ночі вже причаїлася зловісна невблаганність ранку... тут так холодно, а в мене нема чим її накрити... шинель я віддав, а скатертину ми залили вином... валяється десь. У мене ж є ще кітель, я міг би вкрити її кітелем... А виріз на сукенці міг би прикрити своєю сорочкою... Але тут він відчуває, що страшенно втомлений, що не має сили піднятися й стягнути кітель... Я не можу навіть поворухнути рукою, але я не повинен засинати, мені ще багато треба зробити... так багато треба зробити... Я тільки трохи перепочину тут за столом, а тоді встану, накрию її кітелем й молитимусь... молитимусь, стану на коліна перед цією канапою, яка бачила стільки гріха, стану на коліна перед цим чистим обличчям, яке навчило мене, що існує кохання без потягу... я не повинен засинати... ні, ні, я не повинен засинати...

...Він прокидається, і його погляд схожий на птаха, що гине просто на льоту й грудкою падає вниз, падає в безодню відчаю; але веселі очі Оліни перехоплюють цей погляд і не дають йому впасти. Він відчуває раптом

шалений страх, що вже надто пізно... надто пізно, щоб потрапити на місце, де йому треба бути. І він навіть не встигне на те єдине побачення, якого не можна пропустити. Але її усміхнені очі перехоплюють його погляд, і вона тихо відповідає на німе запитання, яке так мучить його:

— Зараз пів на четверту... нема чого боятись! — І аж тоді він помічає, що її легка долоня лежить у нього на чолі.

Тепер їхні обличчя майже поряд, і йому досить трошки повернути голову, щоб поцілувати її. Шкода, думає він, що я не жадаю її, шкода, що для мене це навіть не жертва — не жадати її... для мене не жертва — не цілувати її й не хотіти оволодіти її тілом, яке тільки здається оскверненим.

І він торкається її уст своїми губами, але нічого не відчуває. Спантеличено усміхаючись, вони дивляться одне на одного. Нічого! Так, наче безсила куля відбилася від невидимої броні...

— Ходімо,— тихо каже вона,— треба пошукати тобі щось на ноги.

— Не треба,— заперечує Андреас,— не лишай мене, ти не повинна кидати мене ні на секунду. Бог з ним, із взуттям. Я чудово можу вмерти і в шкарпетках. Скільки людей умирало в шкарпетках. Коли росіяни непомітно підходили до наших окопів, німці панічно кидалися втікати й гинули, діставши кулю в спину, обернувши обличчя до Німеччини. Бути пораненим у спину вважалось у спартанців найбільшою ганьбою. Так загинуло багато німців; бог з ним, із взуттям, я так стомився...

— Не кажи так,— просить вона й дивиться на свій годинник,— я ж могла віддати годинник, і ти зараз був би в чоботях. Завжди здається, що віддавати більше нічого, а про годинник я зовсім забула. Піду обміняю годинник на твої чоботи, годинник нам більше не придасться... нам з тобою вже нічого не треба...

— Вже нічого не треба,— повторює він тихо, піднімає голову і обводить поглядом кімнату, лише тепер помічаючи, яка вона злиденна: старі шпалери й бідненька обстановка — двоє просиджених крісел під вікном, жалюгідна канапа...

— Я врятую тебе,— тихо каже Оліна,— тільки ти не бійся.— Вона всміхається, дивлячись на його бліде стомлене обличчя.— Цю генеральську машину послав нам сам господь бог. Ти повинен довіритись мені: хоч би куди я тебе повела, там і буде життя. Віриш?

Андреас розгублено киває, а вона, не зводячи з нього погляду, повторює, як закляття:

— Хоч би куди я тебе повела, там і буде життя. Ходімо! — Оліна долонями стискає його голову.— В Карпатах є такі глухі куточки, де нас із тобою ніхто не знайде. Кілька хаток, капличка і ніяких партизанів. Я часом бувала в одній такій місцині, трохи молилася, трохи грала на старенькому роялі одного священика. Ти мене чуєш? — Вона намагається заглянути йому в очі, але його погляд блукає по брудних шпалерах, об які розбивали пляшки з вином і витирали липкі пальці.

— Грала на роялі... Ти мене чуєш?

— Чую,— простогнав він,— але як же бути з ними, з отими двома. Не можу ж я їх покинути. Це неможливо.

— Тоді нічого не вийде.

— А водій? Що ти думаєш зробити з водієм? — питає він. Вони стоять одне проти одного, і між ними пробігає якась

тінь неприязні. Оліна пробує усміхнутись.

— Від сьогодні,— тихо каже вона,— від цієї хвилини я не пошлю на смерть жодного невинного. Повір мені. Тебе одного

врятувати було б не так уже й важко. Просто зупинили б машину й побігли... побігли б світ за очі! На волю... Якомога подалі звідси! Але якщо брати ще тих двох, боюся, нічого не вийде.

— Нехай! Тоді взагалі лиши мене. Ні, ні,— він піднімає руку, не даючи їй і слова промовити,— я тільки хочу, щоб ти зрозуміла: тут нема про що більше сперечатися. Або-або. Ти повинна мене зрозуміти,— каже він, дивлячись просто в її серйозні очі.— Ти ж теж колись когось любила. Значить, повинна мене зрозуміти. Правда?

Олінина голова повільно й важко схиляється на груди. До Андреаса доходить, що це означає згоду, тільки коли вона каже:

— Гаразд... я спробую...

Оліна вже чекає на нього, взявшись за ручку дверей, а він кидає прощальний погляд на цю брудну, тісну вітальню, а тоді виходить слідом за нею у тьмяно освітлений коридор. Вітальня була ще досить розкішною порівняно з коридором у цю ранню годину. Який їдкий, вогкий, холодний, спертий дух стоїть у коридорі борделю о четвертій годині ранку! Двері обабіч однакові, наче в казармі. Всі однаково обшарпані. І ця вбогість, жалюгідна вбогість.

— Ходи! — каже Оліна. Вона штовхає одні двері, й вони опиняються в її кімнаті, дуже бідній кімнаті, де є тільки найнеобхідніше для її ремесла: ліжко, маленький столик, два стільці, тазик для вмивання на хисткому триніжку. Поряд з триніжком стоїть глек з водою. Біля стіни ще невеличка шафка. Одне слово — тільки найнеобхідніше. Як у казармі...

Андреасові все здається сном: і те, що він сидить на ліжку й дивиться, як Оліна миє руки, дістає з шафи черевички, скидає червоні

пантофельки й перевзувається в черевички. Ах, так, на стіні ще висить дзеркало, перед яким вона може причепуритися. Стерти з обличчя сліди сліз, припудритися, бо що може бути жахливішого від заплаканої повії! їй іще довелось нафарбувати губи, підмалювати брови, почистити нігтики. Все це вона робить дуже швидко, як солдат, піднятий по бойовій тривозі.

— Ти повинен мені вірити,— каже вона через плече рівним голосом, наче йдеться про щось само собою зрозуміле.— Я врятую тебе, чуєш? Зробити це буде важко, якщо ти вирішив неодмінно взяти з собою і тих двох, але я все одно спробую. Можна багато чого...

Не дай мені, боже, збожеволіти, подумки молиться Андреас, не дай мені збожеволіти від цієї відчайдушної спроби

5 9 — 120

129

осягнути дійсність. Усе здається нереальним: і ця кімнатка в борделі, жалюгідна й тьмяна в ранковому освітленні, сповнена жахливих запахів, і дівчина у дзеркалі навпроти, яка стиха наспівує собі щось під ніс тим часом, як її пальці вправно накладають помаду на уста. Усе нереальне: і моє стомлене серце, яке нічого вже більше не чекає, і мій сонний розум, у якого не лишилось ніяких бажань — ні курити, ні їсти, ні пити, і моя душа, позбавлена будь-яких прагнень, окрім одного — спати, спати...

А може, я вже мертвий? Як збагнути це тут, у цій кімнаті, з цією постільною білизною?.. Сідаючи, я машинально відгорнув простирадло, як і годиться робити, коли сідаєш на ліжко. Це простирадло не скажеш, що брудне, але й чистим його не назвеш. Жахливо таємнича постіль, не брудна, але й не чиста... не чиста... і ця дівчина перед дзеркалом, яка підмальовує зараз брови, чорні, тоненькі брови на блідому чолі.

— "Там будем рибалити і полювати, як у давні добрі часи!" Знаєш, звідки ці рядки?—питає, усміхаючись, Оліна.— Це німецький вірш. Арчібальд Дуглас. Там ідеться про чоловіка, якого вигнали з рідної країни, розумієш? А ми, ми хоч і живемо в рідній країні, ми все одно вигнанці. Вигнанці в себе на батьківщині, цього нікому не зрозуміти. Рік народження тисяча дев'ятсот двадцятий. "Там будем рибалити і полювати, як у давні добрі часи". Ось послухай.— Вона справді починає наспівувати цю баладу, й Андреас відчуває, що чаша його життя виповнилась, і цей сірий холодний світанок у польському борделі, і ця балада, покладена на музику Льове1 , яку вона стиха наспівує...

— Оліно! — знову почувся знайомий рівний голос за дверима.

— Чого треба?

— Рахунок. Давай рахунок. І збирайся, машина вже прийшла...

1 Льове Карл (1796—1869)—німецький композитор-романтик. Писав музику до відомих балад.

Ось вона, реальність — аркуш паперу, який дівчина, взявши кінчиками пальців, простягає в прочинені двері, аркуш, на якому записано все, починаючи з сірників, які ще лежать у нього в кишені. Сірників, що він їх узяв учора о шостій вечора. Як швидко летить час, невловимий час, і нічого, нічого я не встиг зробити за цей час і вже не зможу зробити, тільки зійду сходами вниз за цією свіжо підмальованою лялечкою назустріч своїй долі...

Ці польські шльондри,— каже Віллі,— просто чудо. Вогонь, правда? Так.

Передпокій теж умебльований дуже убого: кілька хистких стільців, лавка, вичовганий тоненький, як папір, килим. Віллі курить, він знову дуже заріс, і нишпорить у своїх речах, шукаючи цигарок.

— Ну, любий, ти виявився найдорожчим з усіх нас. Хоч і я від тебе ненабагато відстав. Зате наш білявий юний друг майже нічого не коштував. Ха! — він штовхає в бік напівсонного Блондина.— Сто сорок шість марок.— Віллі вибухає реготом.— Здається, він таки справді проспав біля дівчини цілу ніч, просто проспав. У мене ще залишилось зайвих двісті марок, то я підсунув його крихітці під двері як чайові. За те, що так задешево зуміла його ощасливити. У тебе часом нема цигарки?

Є.

— Дякую.

Як немилосердно довго веде Оліна переговори в старої, і це

0 четвертій ранку, коли весь світ іще спить. Навіть у кімнатах дівчат тихо, а внизу, у великій приймальні, зовсім темно.

1 за дверима, за якими вчора лунала музика, зараз темно, але він бачить цю темну кімнату, відчуває її запах. Тільки знадвору чути шум потужного двигуна. Але Оліна все ще сидить за помальованими червонуватою фарбою дверима, і це — реальність.

— То ти що, віриш, що цей лімузин, який возить генералів і повій, візьме й нас теж?

— Так!

Гм, судячи з того, як працює двигун, це—"майбах". Путяща машина. Ти не заперечуватимеш, якщо я вийду й переговорю з водієм? Цей тип точно з жандармерії.

Віллі закидає на плече свій мішок і розчиняє двері: надворі ще справжня ніч, крізь каламутно-сіру імлу пробиваються тьмяні кола від фар автомобіля, який стоїть біля палісадника. Ніч холодна і невідворотно

реальна, як усі воєнні ночі, холодна, загрозлива, лиха і глумлива. Ця зловісна ніч панує над усім: над брудними окопами і бомбосховищами, над десятками й сотнями міст, які зіщулились від страху... Особливо зловісною, невимовно жахливою воєнна ніч стає над ранок, десь близько четвертої. І одна з таких ночей чигає на них за Дверима. Ніч сповнена жахом, бездомна, безпритульна ніч, У якій не лишилось навіть найменшого теплого куточка, де можна було б сховатися... Всі ці ночі наслані на людей удавано-бадьорими голосами...

Невже вона справді вірить, що мене можна врятувати? Андреас посміхається. Невже думає, що можна прослизнути крізь цю густу сітку? Ця дівчина сподівається, що існує шлях до втечі, тішить себе надією, що знайде дорогу, яка обминає— Стрий. Стрий. Це слов сиділо в мені від самого народження. Воно сиділо глибоко-глибоко, непізнане й нероз-буджене. Воно було в мені ще з дитинства і, можливо, тоді в школі, ми вчили про відроги Карпат, і я побачив на карті посеред ясно-жовтої плями слова "Галичина", "Львів", "Стрий", у мене раптом пробіг мороз по шкірі. Але потім я про це забув. Доля, мабуть, уже не раз поціляла в мене фатальним гачком смерті, але він ніколи не застрягав. І тільки це коротке малесеньке слово "Стрий", яке до часу дрімало десь у мені всередині, зачепило той гачок намертво...

"Стрий", це маленьке, крихітне, страшне й криваве слово піднялося в мені, перетворилося в якусь чорну хмару, яка вже все затьмарила. А вона ще вірить, що знайде дорогу, яка веде повз Стрий...

До того ж, мене щось не вабить намальована нею перспектива. Не вабить глухе село в Карпатах, де вона гратиме на роялі пастора. Мене не приваблює ця уявна певність... поки що це лише порожні обіцянки й обітниці, а щось певне можна знайти лише за темним, непевним обрієм...

Нарешті двері відчиняються, й Андреаса вражає блідість, яка розлилась по Оліниному обличчі. Дівчина в накинутій хутряній пелеринці й маленькій кокетливій шапочці, з-під якої на плечі спадає чудове золотаве волосся, а годинничка на руці вже нема, бо ж він дістав назад

чоботи. Рахунок оплачено. Стара пані загадково всміхається, згорнувши руки на запалому животі. Коли солдати, закинувши ранці за плечі, збираються виходити, вона вимовляє, всміхаючись, одне-єди-не слово:

— Стрий.

Оліна цього не чує, вона вже за дверима.

— Мені теж,— каже тихо Оліна, коли вони сидять поруч в автомобілі, — мені теж винесли вирок. Я стала зрадницею своєї Вітчизни, бо пробула цілу ніч з тобою замість випитувати таємниці в генерала.— Вона бере його за руку й усміхається.— Але не забувай, що я тобі сказала: хоч би куди я тебе повела, там і буде життя. Не забудеш?

— Ні,— відповідає Андреас.

Вся ця ніч проходить через його свідомість ниткою, яку він розмотує зі шпульки пам'яті; нитка розмотується гладенько, тільки в одному місці заважає вузлик, який не дає йому спокою. "Стрий", сказала стара. Але звідки б їй знати, що саме Стрий... Він же з нею не говорив про це, а Оліна тим більше не могла вимовити вголос це слово...

Отже, така вона, дійсність: рівний шум двигуна аристократичного авто, м'яке світло фар вихоплює з темряви безіменну вулицю, дерева, іноді будинки. Все навколо потопає в сірих сутінках. Спереду маячать дві потилиці і плечі з унтер-офіцерськими погонами. Обидві потилиці майже однакові, міцні німецькі потилиці. Від водія повільно повзе назад цигарковий дим, бо шибка в нього трохи опущена. Поруч дрімає Блондин, схожий на хлопчака, який стомився, набігавшись і награвшись, а праворуч сидить Оліна, він весь час відчуває м'який дотик її шубки... Нитка спогадів про цю чудову ніч біжить гладко й розкручується дедалі швидше, але поки він знову натикається на той дивний вузлик, згадуючи, як стара сказала "Стрий"...

Андреас нахиляється вперед, щоб подивитися на слабо освітлений цио^герблат годинника, й бачить, що вже шоста година, рівно шоста. Темний жах пронизує його, і він думає: "Боже, боже, на що я змарнував свій час, я нічого не встиг зробити, я за все життя нічого не зробив, я ж повинен був молитися, молитися за всіх; Пауль десь удома в цю мить підіймається східцями до вівтаря й починає проказувати молитву: "Те Оепгп"...

Андреасові губи теж уже готуються вимовити "Те Оеит", але в цю МИТЬ якась гігантська невидима рука накриває автомобіль, який повільно повзе під гору, Андреас відчуває якийсь моторошний беззвучний подмух, і в цій тиші звучить сухуватий голос Віллі, який питає водія:

— Куди ж це тебе несе, колего?

— У Стрий,— відповідає безтілесний голос.

І тут два невидимі ножі з несамовитим, шаленим скреготом розпанахують автомобіль: один врізається в металеве тіло машини спереду, а другий — ззаду, автомобіль стає дибки, крутиться, люди, що їхали в ньому, зарепетували...

Потім знову настає тиша, яку порушує лише діловите потріскування язиків полум'я, що пожирають автомобіль.

Господи, невже вони всі загинули, думає Андреас, а мої ноги... мої руки... чи від мене лишилася тільки голова?.. А де ж усі?.. Я лежу на безлюдній дорозі, а на груди мені тисне

неймовірний тягар, так наче весь світ упав на мене, і я не можу видобути з себе навіть слова для молитви...

Невже я плачу? — раптом думає він, відчуваючи, як по щоках стікає якась волога. Ні, то щось капає згори. І в передранішній імлі, коли ще не

золотиться жоден сонячний промінчик, він раптом розгледів, що то Олінина рука звисає з понівеченого заліза над його головою, а з руки на обличчя йому капає її кров. І тоді він справді заплакав, але вже не дізнався про це...